

'मी' पर्यावरण योद्धा

पंकज कोटलवार

या मित्रांनो! घेऊन जा! लुटा! लुटा! लुटून न्या!

मी पर्यावरण यौद्धा

हे पुस्तक फुकट नाही

यामागे अनेकांचे कष्ट व पैसे आहेत.

पण तरीही आम्ही ते वाचकांना विनामूल्य घेऊ देतो.

कारण ई पुस्तक एकदा बनलं की एकजण वाचो वा एक लाख.

आमचं काहीच कमी होत नाही.

उलट आनंद वाढतो, मजा येते.

पण

तुम्ही ते फुकट का घ्यावं?

तुम्हालाही काही देता येईल.

असे काही द्या ज्याने ई साहित्यच्या लेखकांना, टीमला आणि तुम्हाला आनंद मिळेल

आणि तुमचं काहीच कमी होणार नाही.

तुम्ही आशिर्वाद आणि शुभेच्छा द्या

लेखकांना फोन करून दाद द्या

आपल्या मित्रांचे मेल पत्ते आम्हाला द्या

मित्रांना आमच्याबद्दल मेल आणि Whatsapp करा

ई साहित्यचे फेसबुक पेज, इन्स्टाग्राम, टेलिग्राम यांवर स्वतः जा व इतरांना आमंत्रित करा. सोशल

मिडियावर ई साहित्यचा प्रचार करा.

सर्वात बहुमोल अशा तुमच्या सूचना द्या

दाद म्हणजे स्तुतीच असावी असे नाही. प्रांजळ मत, सूचना, टीका, विरोधी मत यांचे स्वागत आहे. प्रामाणिक मत ज्याने लेखकाला व ईसाहित्य टीमला प्रगती करण्यासाठी दिशा ठरवण्यास मदत होईल. मराठीत अधिक कसदार लेखन व्हावे व त्यातून वाचक अधिकाधिक प्रगल्भ व्हावा. अखेर संपूर्ण समाज एका नव्या प्रबुद्ध उंचीवर जात रहावा.

ई साहित्य प्रतिष्ठान

सादर करत आहे

मी पर्यावरण यौद्धा

लेखक : पंकज कोटलवार

मी पर्यावरण यौद्धा

लेखक : पंकज कोटलवार

पत्ता : आर्कि. पंकज कोटलवार

साई अनिरुद्ध, लेन क्रमांक ४, मोजे नगर,

डी. वाय. पाटील कॉलेज रस्ता, लोहगाव, पुणे

संपर्क – 7038693724

व्हॉटसएप क्रमांक – 9422965218

Email : pankajkotalwar@yahoo.com

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखकाकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रूपांतर करण्यासाठी लेखकाची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957 read with Sections 43 and 66 of the IT Act 2000. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author's copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

प्रकाशक: ई साहित्य प्रतिष्ठान :

www.esahity.com
esahity@gmail.com
eSahity Pratishthan
eleventh floor
eternity
eastern express highway
Thane. 400604

प्रकाशन : १२ फेब्रुवारी २०२२ (माघ शुक्ल एकादशी शके १९४३)

©esahity Pratishthan®2022

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

विशेष आभार

या पुस्तकाचे ई प्रकाशन व विनामूल्य ई वितरण करण्याची परवानगी
दिल्याबद्दल

प्रियांश पब्लिशिंग हाऊस प्रा. लि.

प्रकाशक:

निकीता चंदावार

शिव पार्वती, सिग्नल कॅम्प

लातूर 413512

संपर्क: 9422965218 (Whatsapp Only)

मुखपृष्ठ: **प्रशांत जाधव**

यांचे मनःपूर्वक आभार

ई साहित्य प्रतिष्ठान

लेखकाचा परिचय

पंकज कोटलवार

(बी. आर्च. एम. आर्च. एन्व्हायन्मेंट)

साहाय्यक प्राध्यापक

डी. वाय. पाटील स्कूल ऑफ आर्किटेक्चर, लोहगाव, पुणे.

संपर्क – 7038693724

व्हॉटसएप क्रमांक – 9422965218

E-mail – pankajkotalwar@yahoo.com

अर्पणपत्रिका

ज्यांच्यामूळे मला पर्यावरण या विषयाची गोडी लागली,
ज्यांच्यामूळे पर्यावरण संवर्धनाचे दालन खुले झाले,

ज्यांच्यामूळे माझ्या आयुष्याला एक नवी दिशा मिळाली,
आदरणीय प्राध्यापिका शुभदा चापेकर मॅडम,
प्रिंसिपल, डी. वाय. पाटील स्कूल ऑफ आर्किटेक्चर
लोहगाव, पूणे

अनुक्रमणिका

- वन जगवणारे देवदूत
- सोळा वर्षांची पर्यावरण यौद्धा
- कचऱ्यातून संपत्तीचे सर्जन – बिनिश देसाई
- पर्यावरणाचा ध्यास बाळगणारे ध्येयवेडे
- प्लास्टिक यौद्धे
- वृक्षमाता थिमक्का
- अरावलीमध्ये फुलले उद्यान
- साफसफाई आणि शरीराची कमाई
- देशी गाईंचं आश्रयस्थान; बीजोम
- पर्यावरण बालयौद्धा – लिसिप्रिया कांगुजाम
- हिमालयाचा रक्षक गेला.
- मातीशी नाळ जोडणारा किमयागार
- आर्यलॅंडहून आला स्वच्छतादूत
- लाखो झाडे लावणारा बालदूत
- हरित घरांचा सर्जनकार – निलंजन भोवाल
- विश्वपावनी तुळशी
- स्वच्छतादूतांचा संरक्षक

वन जगवणारे देवदुत

आज आपल्या भोवतालचं पर्यावरण दुषित झालेलं आहे. प्रदुषित हवा-पाणी-जमिन ह्या सगळ्यांकडे बघुन आपण सर्वजण अस्वस्थ पणे हळहळतो, सुस्कारे सोडतो आणि नजर फिरवुन आपल्या कामाकडे वळतो. एकीकडे शहरी भागात कोरडं, नीरस आणि शुष्क जीवन आहे तर दुसरीकडे जंगल आणि वनांच्या वेगळ्याच समस्या आहेत.भरमसाठ वृक्षतोड कोवळ्या, निष्पाप वन्यप्राण्यांच्या हक्काच्या घरांचा नाश आणि हत्ती, वाघ, सिंह अशा प्राण्यांच्या शिकाऱ्यांनी क्रूरपणे केलेल्या हत्या अशा प्रकारच्या घटनांमध्ये वाढ होत चालली आहे. अशावेळी जगातले काही अदभुत

आणि असामान्य लोक आपल्याला का जगावं आणि कसं जगावं, ह्याचा धडा घालुन देतात.

एका बाजूला देशातली अब्जावधी जनता 'मी आणि माझं' बघण्यात धन्यता मानते, पण काही मोजके लोक स्वार्थानं भरलेलं तुच्छ जीवन त्यागुन एक भव्य आणि उदात्त संकल्प घेतात. आपलं अखळं आयुष्य एका ध्येयासाठी वाहुन घेतात. असंच एक अनिवासी भारतीय जोडपं पायाशी सगळ्या सुखसुविधा लोळण घेत असताना, त्यांचा त्याग करुन निसर्गाच्या संरक्षणासाठी कर्नाटकच्या जंगलामध्ये मागच्या पंचवीस वर्षांपासुन अविरत झटत आहे. मृतप्राय झालेल्या वनाचं हिरव्यागार गर्द वनराईमध्ये रुपांतर करणाऱ्या ह्या जोडप्याला आपण आधुनिक काळातले ऋषी म्हण्टलं पाहिजे. अनिल मल्होत्रा हे तसे मुळचे भारतीय, शिक्षण झाल्यावर ते अमेरीकेला गेले. तिथे त्यांचा बांधकामाचा आणि रेस्टॉरंटचा व्यवसाय होता, न्यु जर्सीमधल्या वास्तव्यात त्यांची पामेला नावाच्या मुलीशी भेट झाली, त्यांचं प्रेम जुळलं आणि ते विवाहबद्ध झाले.

त्या दोघांनाही निसर्गाचं प्रचंड आकर्षण होतं, ते आपल्या हनिमुनला अमेरीकेतल्याच हवाई बेटांवर फिरायला गेले, आणि तिथल्या निसर्गाच्या प्रेमातच पडले, आणि शेवटी तिथेच स्थाईक झाले. १९८६ मध्ये

अनिलच्या वडीलांच निधन झालं, जेव्हा वडिलांच्या अंत्यविधीला ते दोघे भारतात आले तेव्हा हरीद्वार आणि आसपासचा प्रदेश पाहुन त्यांना अतीव दुःख झालं. प्रचंड प्रमाणात होणारी वृक्षतोड, प्रदुषित नद्या, आणि संवेदना हरवलेलं समाजमन, त्यांना स्वस्थ बसु देत नव्हतं. भारतातील निसर्गाच्या संवर्धनासाठी काहीतरी करायचं त्यांनी ठरवलं. पण हे काहीतरी करणं म्हणजे साधं काहीतरी नव्हतं, तर ते त्यांच्या जीवनाचं सर्वस्व अर्पण केल्यासारखंच होतं. भारतात येऊन निसर्ग संवर्धन करायचं म्हणुन चक्क त्यांनी त्यांची हवाईमधली मालमत्ता विकली, पैसे जमवले आणि एका मित्राकरवी त्यांनी कर्नाटकातील कोडागु जिल्ह्यामध्ये ब्रम्हगिरी भागात पंचावन्न एकरचं एक ओसाड माळरान विकत घेतलं.

तिथं प्राणी-पक्ष्यांसाठी एक कृत्रिम अभयारण्य बनवण्याचं एक आगळंवेगळं स्वप्न त्यांनी पाहिलं. त्या माळरानावर झाडं, वेली लावण्यात, प्राण्यांना, पक्ष्यांना हक्काचा निवारा देण्याच्या कामात त्यां दोघांनी स्वतःला दिवसरात्र झोकुन दिलं. अर्थात हे इतकं सोपं नाही, हे थोड्याच दिवसात त्यांच्या लक्षात आलं, आजुबाजुच्या शेतीमध्ये अजुनही घातक पेस्टीसाईड वापरले जात होते. त्यांनी जमेल तशी आजुबाजुची शेती विकत घेऊन तिचे गर्द वनराईत रुपांतर करायचा चंग बांधला. असंख्य अडचणी आल्या, अनेकांनी अनेक प्रकारे त्रास दिला. पण मल्होत्रा दांपत्य अविचलपणे,

खंबीरपणे अडचणींना तोंड देत राहिले. आज पंचवीस वर्षांच्या अथक परिश्रमाचं फळ म्हणुन आज त्या ओसाड माळरानाचं स्वर्गालाही हेवा वाटावा, अशा हिरव्यागार नंदनवनात रुपांतर झालं आहे. तीनशे एकरवर पसरलेल्या ह्या भारतातल्या पहिल्यावहिल्या कृत्रिम अभयारण्याचं नाव साई – सेव्ह एनिमल इनिशिएटीव्ह असं आहे.

आज ह्या अभयारण्यात हत्ती, बिबटे, चितळ, सांबर, हरणं मुक्त संचार करतात. रंगबेरंगी आकर्षक पक्षी आणि मोहक फुलझाडांच्या किती प्रजाती आहेत ह्याची तर गणतीच नाही. प्राण्यांची तहान भागवण्यासाठी त्यांनी ह्या अभयारण्यात एका सुंदर नदीसुद्धा बनवली आहे. एकोणऐंशी वर्षांचे अनिल आणि अडुसष्ट वर्षांच्या पामेला आजही जेव्हा आपल्या ह्या नंदनवनात फेरफटका मारतात, आणि निसर्गाच्या अदभुत आनंदात हरवुन जातात, तेव्हा त्यांच्या चेहऱ्यावर एक विलक्षण, लोभसवाणा आनंद असतो. वृक्षवल्ली आम्हा सोयरी आणि भुतदया हीच ईश्वरसेवा असं तळमळीनं सांगणाऱ्या आपल्या संतांचाच वारसा ते जतन करत आहेत. निसर्ग जगावा, प्राणीपक्ष्यांना हक्काचं घर मिळावं, जैवविविधता वाढावी, अशा पवित्र संकल्पामध्ये आपल्या आयुष्याच्या समिधा अर्पण करणाऱ्या ह्या आधुनिक वनदुतांना पाहुन आपण आपोआपच नतमस्तक होतो.

पर्यावरण योद्धा; ग्रेटा थनबर्ग!..

“आत्ता मी इथं तुमच्यासमोर भाषणासाठी नाही, तर आत्ता मी माझ्या त्या समूद्रापार असलेल्या माझ्या छानशा शाळेत असायला हवं होतं, तुम्ही इथे जमलेले सर्व राजकीय नेते ढोंगी आहात, तुम्ही आमचा निरोगी आयुष्य जगण्याचा हक्क हिरावून घेतलात, नुसत्या पोकळ गप्पा मारून तूम्ही सर्वांनी आजच्या तरूण पिढीची सगळी स्वप्नं धूळीला मिळवलीत”,

“प्रदूषणामूळे आज कोट्यावधी लोक त्रास सहन करत आहेत, लाखो लोक मरत आहेत, संपूर्ण जगभर पर्यावरणाचं संतूलन वेगानं ढासळत चाललेलं आहे, संपूर्ण जग विनाशाच्या उंबरठ्यावर उभं असताना देखील

तूम्हाला अजूनही जाग कशी येत नाही? तूम्हा सर्वांना फक्त पैशाची, संपत्तीची आणि आर्थिक विकासाची भाषा कळते.”

तापलेल्या शिसासारखे कानात घुसणारे हे शब्द होते, तडफदार आणि धाडसी पर्यावरण यौद्धा असलेल्या ग्रेटा थनबर्ग ह्या षोडशवर्षीय तरुणीचे! ज्या वयात मूलींमधला अवखळपणा ओसंडून वाहत असतो, ज्या वयात इतर आपल्या भावी आयुष्याची गूलाबी स्वप्ने रंगवण्यात व्यस्त असतात, त्या किशोरवयीन वयात प्रचंड संतप्त झालेली ग्रेटा संयुक्त राष्ट्राने आयोजित केलेल्या जागतिक हवामानबदल परिषदेच्या व्यासपीठावरून निर्भयपणे जगभरातल्या राजकीय नेतृत्वाला खडे बोल सूनावत होती.

“हाऊ डेअर यु?” ही तिची गर्जना पर्यावरणबदलाकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या प्रत्येक जबाबदार व्यक्तीला जाब विचारत होती. तिच्या चेहऱ्यावरचा संताप आणि तिच्या डोळ्यातले अश्रू प्रत्येक संवेदनशम व्यक्तीला निरूत्तर करत होते.

कोण आहे ही ग्रेटा थनबर्ग? ती कूठून आली? तिचे ध्येय काय? पर्यावरणाच्या मूद्यावर तिने संपूर्ण जगाचे लक्ष एकाएकी वेधून कसे घेतले? जागतिक नेत्यांसमोर उभा राहून त्यांना असे खडसावून बोलण्याचे सामर्थ्य तिच्या अंगी कसे निर्माण झाले? ग्रेटा मूळची स्वीडनची! ३ जानेवारी २००३

मध्ये स्टॉकहोम शहरात तिचा जन्म झाला. तिची आई एक ओपेरा गायिका होती, वडील अभिनेता होते. मिळतील त्या छोट्या मोठ्या भूमिका करायचे. अकरा वर्षांची असताना ग्रेटाने पर्यावरणाचा अभ्यास सुरू केला, पण जसजशी ती जागतिक हवामानबदलाचा अभ्यास करू लागली, तिच्या डोळ्यासमोर पर्यावरणबदलाचे विनाशक आणि संहारक रूप उभे राहू लागले. हवामानबदलामूळे वरचेवर पृथ्वी तापते आहे, जंगले जळत आहेत, जनावरे मरत आहेत, हिमशिखरे वितळल्याने नव्या समस्या निर्माण होत आहेत, हे भीषण चित्र समोर असतानादेखील कोणीही याविषयी गंभीर नाही. प्रत्येक देश स्वतःचा जास्तीत जास्त आर्थिक विकास साधण्यामध्येच मग्न आहे. कोवळ्या वयाच्या ग्रेटाला हे चित्र सहन होईना, यामूळे ती घोर निराशेत गेली. बारा वर्षांची असताना तिला ऑटीझमसारख्या गंभीर आजाराने ग्रासले. मात्र ही सगळी मरगळ झटकून ग्रेटा एका मोठ्या लढ्यासाठी खंबीरपणे उभा ठाकली.

पर्यावरणबदलाविषयी उदासीन असलेल्या ढिम्म असलेल्या सरकारचं लक्ष वेधून घेण्यासाठी चौदा वर्षांची असताना तिने हातात एक पाटी घेतली आणि आपल्या शाळेत संप सुरू केला. बघता बघता तिचा लढा देशपातळीवर पोहोचला. स्वीडनच्या संसदेमध्ये ग्रेटाची दखल घेतली गेली. ग्रेटाचे आईवडील मानवधिकार चळवळीचे काम करायचे, ग्रेटाची

आई विमानाने प्रवास करायची, आणि वडील मांसाहार करायचे. या दोन्ही गोष्टींमूळे प्रदूषणात भर पडते, म्हणून ग्रेटाने आपल्या पालकांना पर्यावरणबदलाविषयी सजग केले. ग्रेटाच्या या आवाहनामूळे तिच्या आईने विमान प्रवास सोडला, वडील मांसाहार सोडून कायमस्वरूपी शाकाहाराकडे वळले. न्युयॉर्क आणि माद्रिदमध्ये झालेल्या संयुक्त राष्ट्रांच्या हवामानपरिषदेत सहभागी होण्यासाठी ग्रेटा बोटीने गेली होती. राजकीय पूढारी, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे अधिकारी पर्यावरणाविषयी खोटा कळवळा दाखवतात, मात्र पोकळ गप्पा आणि आश्वासने देऊन ते चलाखपणे जनतेच्या डोळ्यात धूळफेक करतात, हे कटू सत्य ग्रेटा आपल्या वेगवेगळ्या भाषणातून निर्भिडपणे जगासमोर मांडते.

ग्रेटाने पर्यावरण विषयावर दिलेल्या भाषणांचा संग्रह ‘नो वन इज टू स्मॉल, टू मेक ए डिफरंस’ म्हणजे ‘बदल घडवण्यासाठी कोणीही लहान नसतो’, या नावाने पुस्तकरूपामध्ये प्रकाशित झाला. जे सोळा वर्षांच्या ग्रेटाला कळते, ते तूमच्याआमच्यासारख्या शहाण्यांना का कळत नाही? कळत असेल तर पर्यावरणपूरक जीवनशैलीचा आपण स्वीकार का करत नाही? आपण वेळीच पर्यावरणाकडे लक्ष दिले नाही तर ग्रेटा थनबर्गच्या ‘हाऊ डेअर यु?’ या निरुत्तर करणाऱ्या प्रश्नाचा आपल्यालाही सामना करावा लागेल.

कचऱ्यातून संपत्ती निर्माण –बिनिश देसाई

मार्च २०२० मध्ये कोरोना व्हायरसचा भारतात प्रवेश झाला. कोरोनामूळे सगळ जगं भयभीत झालं होतं. आपला देशसूद्धा त्याला अपवाद नव्हता. लॉकडाऊनच्या काळात आपल्या देशातील बहूतांश जनता जीव मूठीत धरून आपापल्या घरात जीव मूठीत धरून कसेबसे दिवस ढकलत होती.

सक्तीच्या लॉकडाऊनच्या दिवसात इतर लोकांना आपल्या भविष्याची काळजी सतावत होती. प्रत्येकजण आपापल्या पोटापोणाची चिंता सतावत असताना एक सव्वीस वर्षांच्या एका संवेदनशील तरूणाला एक वेगळीच समस्या भेडसावत होती. कोरोनाव्हायरसचा सामना

करण्यासाठी प्रचंड मोठ्या प्रमाणावर मास्क आणि पी पी ई किटचे उत्पादन केले जात होते. यामूळे प्रत्येक दिवशी आपल्या देशात अंदाजे एकशे एक मेट्रीक टन जैविक कचरा निर्माण होत होता.

या विशिष्ट कचऱ्याची विल्हेवाट कशी लावायची याचे उत्तर कुणाकडे नव्हते. ना सरकारकडे, ना वैज्ञानिकांकडे!..हा कचरा नाहीसा करणे हे येणाऱ्या काळात कोरोनापेक्षा मोठे आव्हान असणार आहे हे या चाणाक्ष तरूणाने ओळखले, आणि आपल्या छोटेखानी प्रयोगशाळेमध्ये वापरलेल्या मास्क आणि पीपीई किटचा पूनर्वापर करण्याच्या वेगवेगळ्या प्रयोगांमध्ये त्याने दिवसरात्र स्वतःला जूपून घेतले. तीन महिन्यांच्या अथक परिश्रमानंतर त्याला या धोकादायक जैविक कचऱ्यापासून मजबूत अशा वीटा बनवण्याच्या कामात यश मिळाले व त्याच्यावर अभिनंदनाचा वर्षाव झाला. या ध्येयवेड्या तरूणाचे नाव बिनिश देसाई!..

बिनिशचा जन्म गूजरातमधल्या वलसाड या शहरामध्ये झाला. लहानपणापासूनच बिनिशला नवीन नवीन खटपटी करण्याचा छंद जडला. अमेरिकेमध्ये दूरचित्रवाणीवर 'डेक्सटर लॅबोरेटरी' नावाचा एक टी.व्ही. शो असतो, ज्यामध्ये कुमारवयीन मूले घरातल्या घरात छानछान आणि आगळेवेगळे प्रयोग करतात. छोट्या बिनिशला या विज्ञाननिष्ठ टी.व्ही. सिरिअलचे वेड लागले.

सहावीच्या वर्गात असताना बिनिशने पाहिले की काही खोडकर मूलांनी त्याच्या मित्राच्या कपड्यांवर च्युईंग गम चिटकावले आहे. बिनिशने कसेबसे ते च्युईंगगम ओरबाडून काढले. त्याने ते तसेच कापडात गूंडाळून ठेवले. शाळा संपल्यावर त्याने पाहिले की ते च्युईंगगम एखाद्या दगडासारखे टणक झाले आहे, त्यातूनच त्याला च्युईंगमच्या वीटा बनवण्याची कल्पना अनोखी सूचली. छोटा बिनिश जोमाने कामाला लागला. त्याला त्याच्या पालकांनीही प्रोत्साहन दिले. बिनिशचे वडील टॅक्स कन्सल्टंट आहेत. ते रोटरीमध्ये सूद्धा सक्रिय असल्याने आपण समाजाचे देणे लागतो, ही बिनिशची जाणीव लहानपणापासूनच आपोआपच विकसित झाली.

त्या वेळी नरेंद्र मोदी गुजरातचे मुख्यमंत्री होते. बिनिशने त्यांची भेट घेतली आणि त्यांना आपल्या रिसर्च आणि उत्पादनांबद्दल माहिती दिली. मोदींच्या हस्ते त्याला पुरस्कार मिळाला. आजवर महाराष्ट्र, गुजरात आणि आंध्रप्रदेश या तीन राज्यांमध्ये बिनिशने शोध लावलेल्या टाकाऊपासून टिकाऊ पद्धतीने बनवलेल्या वीटांची एक हजारांहून अधिक टॉयलेटस बनवली गेली आहेत. इतक्या कमी वयात स्वच्छ भारत या मोहीमेत इतका मोठा सहभाग नोंदवल्याबद्दल महान अभिनेता अमिताभ बच्चन यांनीसूद्धा २०१६ मध्ये बिनिशची मूलाखत घेतली व त्याचे कौतूक केले.

आणि आता कोरोनासारख्या आपत्तीचे सूद्धा बिनिशने इष्टापत्तीमध्ये रुपांतर केले आहे. प्रचंड लोकसंख्या, नागरिकांची उदासिनता आणि सरकारची अपूरी यंत्रणा या कारणांमूळे आधीच भारतातल्या प्रत्येक शहरात आणि प्रत्येक गावात कचऱ्याची भीषण समस्या आ वासून उभी आहे.

त्यात आता एकदाच वापरून टाकून देण्यात येणाऱ्या मास्क आणि पीपीई किटची भर पडली आहे. बिनिशने काळाची पावले ओळखून वापरलेल्या जैविक कचऱ्यापासून वीटा बनवण्याच्या कामात स्वतःला झोकून दिले व त्यामध्येही यश मिळवले. ह्या लाखो टन कचऱ्याच्या वीटा बनवल्या तर त्यातून आपल्याला दूहेरी फायदा होईल. एका बाजूला दरवर्षी पारंपारिक लाल वीटांमूळे मातीची प्रचंड आणि अपरिमित हानी होते, ती टाळली जाईल. दुसरीकडे वापरलेले पीपीई किट निर्जंतूक करून त्याचे बिनिशच्या पद्धतीप्रमाणे पी ब्लॉक्स बनवले गेल्याने कचऱ्याचे महाकाय डोंगरांपासून आपली सूटका होईल. या वीटा वजन पेलण्यास पूरेशा सक्षम आहेत आणि वॉटरप्रूफ आहेत. भारताला अशा कल्पक बुद्धीच्या शेकडो बिनिश देसाईंची गरज आहे. कचऱ्यातून भक्कम वीटा बनवून संपत्तीनिर्माणाचा मार्ग शोधणाऱ्या आणि पर्यावरणसाठी संवेदनशीलता जपणाऱ्या या सव्वीस वर्षांच्या अवलियाला सलाम!..

पर्यावरणाचा ध्यास बाळगणाऱ्या ध्येयवेड्यांची गोष्ट

पाच जानेवारी २०२१ या दिवशी नगर जिल्ह्यातल्या राळेगणसिद्धी या गावामध्ये एका स्वागत कक्षाच्या उद्घाटनाचा एक छोटेखानी पण देखणा सोहळा संपन्न झाला. ह्या अनोख्या स्वागतकक्षाचे उदघाटन अण्णा हजारे यांच्या हस्ते झाले. या समारंभासाठी नगर जिल्ह्यात स्नेहालय या संस्थेचे संस्थापक डॉ. गिरीश कूलकर्णी यांची उपस्थिती होती, पाबळच्या विज्ञान-आश्रम या संस्थेत काम करणारे प्रसिद्ध वैज्ञानिक डॉ. अरूण दीक्षित हे सूद्धा

आले होते. या छोट्याशा स्वागत कक्षाचे वैशिष्ट्य म्हणजे ही वास्तू पूर्णपणे निसर्गस्नेही पद्धतीने बांधली गेली आहे.

ही वास्तू उभा करणाऱ्या टीमचे कौतूक करून, त्यांना सदृच्छा देण्यासाठी पर्यावरणस्नेही कलातज्ञ श्रीमती आरती किल्लोस्कर तसेच सूविख्यात उद्योजक प्रभाकर मुजूमदार ही दिग्गज मंडळीसूद्धा एकत्र आली होती. पर्यावरण रक्षणाचा वसा घेतलेल्या पूण्यातल्या उर्वी पब्लिक ट्रस्ट या संस्थेचे प्रसाद थेटे, अमृता नायडू आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी माती हेच आपले मुख्य बांधकाम साहित्य असे मनोमन ठरवून या आगळ्यावेगळ्या आणि अनोख्या वास्तूची संकल्पना प्रत्यक्षात आणली आहे. आजकाल जिकडेतिकडे सिमेंट कॉन्क्रीटचा सूळसूळाट झालेला असताना अशी वास्तूउभारणी अनुभवणे, हा एक सूखद धक्का आहे.

प्रसाद थेटे मूळचा लातूरचा! निलंगा तालुक्यातील तगरखेड नावाच्या छोट्याश्या खेड्यात त्याचे बालपण गेले. करिअर घडवण्याचे दोनच मार्ग असतात, डॉक्टर आणि इंजिनिअर असा आमचा लातूर पॅटर्न!..साहजिकच पालकांच्या रेट्यामूळे प्रसाद कॉम्प्युटर इंजिनिअरींगला गेला खरा, पण संवेदनशील प्रसादचे मन तिथे काही रमले नाही. समाजासाठी काहीतरी करायची त्याची तळमळ त्याला स्वस्थ बसू देत नव्हती. हातातोंडाशी असलेली डिग्री आणि सूखवस्तू जीवनाचा पर्याय

नाकारून तो सरळ विकास आमटेंच्या आनंदवनामध्ये दाखल झाला. आनंदवनाच्या कृषी विभागाची मोठी जबाबदारी तो सहज सांभाळू लागला. तिथे त्याची ओळख अमृता नायडू या तरूणीशी झाली. चिंचवडला राहणारी अमृता पूण्याच्या अभिनव कला या वास्तूविशारद महाविद्यालयात पदवीचे शिक्षण घेत होती. त्यासाठी तिने केलेला पर्यावरणस्नेही प्रोजेक्ट दाखवण्यासाठी ती आनंदवनामध्ये विकास आमटेंना भेटायला गेली. विकासभाऊंनी तिच्यावर आनंदवनामध्ये चाललेल्या एका बांधकामाची जबाबदारी सोपवली.

आनंदवनातल्या त्या भारावलेल्या दिवसांमध्ये प्रसाद आणि अमृता यांना पर्यावरणतज्ञ आर्किटेक्ट मीनाक्षी आणि लॉरी बेकरचा वारसा जपणारे आर्किटेक्ट आर डी पद्मकूमार यांचे मार्गदर्शन मिळाले. आनंदवनामधील काम पूर्ण झाल्यावर महाराष्ट्रातील गावागावांमध्ये पर्यावरणपूरक इमारतींचा प्रसार आणि प्रचार करावा, असे ध्येय बाळगून आर्किटेक्ट मीनाक्षी यांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रसाद आणि अमृता यांनी उर्वी पब्लिक ट्रस्ट नावाच्या एका नॉन प्रॉफीट एनजीओ स्थापना केली. ध्येय तर पक्के ठरले होते, पण रस्ता कठिण होता. अनेक आव्हाने आली पण जिद्दी प्रसाद आणि अमृताने आपली वाटचाल सुरूच ठेवली. त्यांच्या निस्वार्थ आणि सच्च्या प्रामाणिक प्रयत्नांना यश मिळाले, त्यांना स्वित्झर्लँडच्या आणि तिरूअनंतपूरमच्या संस्थेची शिष्यवृत्ती मिळाली.

आपला पहिला प्रोजेक्ट करण्यासाठी उर्वी पब्लिक ट्रस्टने राळेगणसिद्धी हे गाव निवडले. तिथे अत्यंत कमी प्रमाणात स्टील आणि सिमेंट वापरून त्यांनी हिंदस्वराज्य ट्रस्टसाठी एक स्वागतकक्ष उभा केला. अमृता आणि प्रसादसाठी यांच्या स्वप्नात असलेली ही छोटीशी उर्वी वास्तू प्रत्यक्षात येणे, ही त्यांच्यासाठी स्वप्नपूर्ती असली तरी त्यांच्यादृष्टीने ही फक्त सुरूवात आहे. महाराष्ट्रातल्या गावागावात जाऊन त्यांना गावकऱ्यांना कॉस्ट इफेक्टिव्ह मानली गेलेली माती, दगड अशा स्थानिक साहित्यापासून बनवल्या जाणाऱ्या इमारती घडवायच्या आहेत. पर्यावरणपूरक, निसर्गस्नेही अशा वास्तू उभारण्याचं तंत्रज्ञान शिकायचं आणि शिकवायचं आहे.

उर्वी पब्लिक ट्रस्टचा नेमका हेतू काय असे विचारल्यावर आर्किटेक्ट अमृता गोड हसतात आणि भरभरून सांगतात.” आम्हाला एक असे मूक्त विद्यापीठ उभे करायचे आहे, जिथे बांधकाम करणारे कारागिर, अभियंते आणि वास्तूविशारद आपापले अहंगड सोडून निखळ शिक्षण घेण्यासाठी एकत्र येतील. आपआपसात आपल्या ज्ञानाचे आदानप्रदान करतील. पारंपारिक वास्तूकला करणारे देशभरातील निष्णात कारागिर आपल्या कलेचे धडे देतील. त्यामूळे पारंपारिक वास्तूकलेचे जतन होईल.” प्रसाद, अमृता आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांच्या कार्याला सलाम! महाराष्ट्राला अशा ध्येयवेड्या शेकडो तरूणांची गरज आहे.

प्लास्टिक यौद्धे

आज प्लास्टिक आपल्या जीवनाचा अविभाज्य भाग बनला आहे. सरकारने एकदाच वापर करता येणाऱ्या अनेक प्रकारच्या पातळ प्लास्टिकवर कडक बंदी घातली आहे, असे असूनही आपल्या देशामध्ये प्रत्येक वर्षी तब्बल सव्वीस हजार टन प्लास्टिकच्या कचऱ्याची भर पडते. ह्या कचऱ्यांपासून तयार झालेले उकिरडे आपल्या गावाला, शहराला विद्रूप आणि गलिच्छ करतात. यापासून मूक्ति मिळावी म्हणून अनेक लोक प्लास्टिक जाळतात, पण जळताना प्लास्टिक मधून विषारी आणि घातक

वायू बाहेर पडतात, आणि सततच्या वायूप्रदूषणामूळे परिसरातल्या लोकांना प्राणघातक विकार होतात. आज प्लास्टिकच्या समस्येपूढे माणसाची 'कळतं पण वळत नाही', अशी अवस्था झाली आहे. सगळे दूष्परिणाम माहित असूनही बहूतांश जनता प्लास्टिकच्या दूष्परिणामांकडे दुर्लक्ष करते, पण प्रदूषणाच्या गंभीर समस्येला वेळीच ओळखून त्याच्यावर उत्तरे शोधणाऱ्या अनेक संवेदनशील व्यक्तीही समाजात असतात. आपल्या लाडक्या पृथ्वीला प्रदूषणापासून वाचवण्याच्या उदात्त कार्यामध्ये अनेक लोक स्वतःला झोकून देतात.

प्रत्येक संकट ही सूवर्णसंधी असते, असे माननारी पूण्यातली दोन प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्वे म्हणजे डॉ. मेधा ताडपत्रीकर आणि शिरीष फडतरे! बालपणापासूनच पर्यावरण हा मेधा ताडपत्रीकर यांचा जिव्हाळ्याचा विषय होता. २००९ साली ते दोघे एकदा एका अभयारण्यामध्ये फिरण्यासाठी गेले होते. तिथे त्यांनी प्लास्टिक खाल्ल्यामूळे मृत्युमुखी पडलेली सुंदर सुंदर हरणे त्यांच्या दृष्टीपथास पडली. ते जीवघेणे दृष्य पाहून त्यांच्या मनात कालवाकालव झाली. मन विषण्ण झाले. त्या घटनेने त्यांना अंतर्बाह्य हादरावून टाकले.

या घटनेनंतर प्लास्टिकच्या समस्येकडे दुर्लक्ष करू नये, यासाठी सरकारने, किंवा तज्ञांनी काहीतरी ठोस करायला हवे, अशी मेधा आणि

शिरीष यांच्यात चर्चा व्हायची, पण दोन महिने आपणही इतरांसारखीच नूसतीच चर्चा करतोय, या समस्येला निपटण्यासाठी आपण स्वतःच काही करू शकतो का? ही अस्वस्थता त्यांना काही केल्या स्वस्थ बसू देत नव्हती. एकदा एका पार्टीमध्ये गेलेले असताना त्यांचे लक्ष शीतपेयामध्ये टाकलेल्या बर्फाच्या खड्याकडे गेले, आणि अचानक वीज चमकावी, असा त्यांना साक्षात्कार झाला. जर पाण्याचा बर्फ आणि बर्फाचे पाणी बनवले जाऊ शकते, तर क्रूडपासून प्लास्टिक बनवले जाते, त्या प्लास्टीकचे क्रूड का बनवले जाऊ नये या विचाराने त्यांना झपाटून टाकले.

मेधा आणि शिरीष दोघांचाही अभियांत्रिकी किंवा रसायनशास्त्राशी कसलाही संबंध नव्हता. मेधा यांची पी एच डी मार्केटींग या विषयात झालेली तर शिरीष हे अर्थशास्त्र या विषयातले तज्ञ पण केवळ कूतूहलातून त्यांनी प्लास्टिकचा अभ्यास सुरू केला.

मेधा ताडपत्रीकर आणि शिरीष फडतरे यांनी आपल्या छोटेखानी घरगूती प्रयोगशाळेतच प्लास्टिकच्या कचऱ्यापासून इंधन बनवण्यासाठी वेगवेगळे प्रयोग सुरू केले. त्यांनी प्लास्टिकला पॅनमध्ये गरम केले, मग कूकर मध्ये वाफवले, आणि स्वयंपाकघरात केलेल्या अशा अनेक अथक परिश्रमातून २००९ च्या जूलै महिन्यात 'रूद्रा एन्व्हायरेमेंटल सोल्युशन इंडिया लिमिटेड' या अनोख्या संस्थेचा जन्म झाला. जेजूरीच्या एम आय

डी सी परिसरात आज या संस्थेचा अद्ययावत आणि आय एस ओ प्रमाणित कारखाना आहे. शंभर किलो प्लास्टिकच्या कचऱ्यापासून पन्नास ते पासष्ट लिटरपर्यंत इंधन तयार करणारे यंत्र त्यांनी विकसित केले आहे. या प्रक्रियेत वीस ते बावीस टक्के गॅस मिळतो. हा गॅस इंधन म्हणून प्रकल्पात वापरला जातो. तेलाची इंधन विक्री करण्यात येते. शिल्लक राहणारी काजळी, रबर आणि प्लास्टिक उद्योगात रंग वापरण्यासाठी देण्यात येते. या यंत्राचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे या प्रक्रियेत कूठलेही हानीकारक वायू बाहेर पडत नाहीत. प्लास्टिकमध्ये धूळ, पाणी, माती असली तरीही त्याचे विघटन होते. रूद्रा एन्व्हायरमेंट सोल्युशन या संस्थेने जनजागृतीसाठी केशव सीता मेमोरिअल फाऊंडेशन ट्रस्ट या संस्थेशी हातमिळवणी केली, आणि आजवर अंदाजे बावीस हजार इमारतींमधून सात लाख पन्नास हजार किलो प्लास्टिकचा कचरा जमा केला. या कचऱ्यावर प्रक्रिया केली आणि पर्यावरणाला त्या प्लास्टिकच्या कचऱ्यापासून वाचवले. गेली बारा वर्षे हे पर्यावरणरक्षणाचे हे महान काम करणारे डॉ. मेधा आणि शिरीष हे प्लास्टिकयोद्धे आपल्या सर्वांसाठी संकटातून वाचवणाऱ्या एखाद्या देवदूतापेक्षा कमी नाहीत.

अरावलीत फूलले जैवविविधता उद्यान!..

गुजरातमधून दिल्लीकडे जाताना गुरूग्राम शहराच्या शेजारी अरावली पर्वताच्या डोंगररांगा लागतात. तीनशे पन्नास एक्कर जागेवर पसरलेल्या या अवाढव्य आणि विस्तीर्ण डोंगररांगा आहेत. महाराणा प्रताप यांनी मेवाड सोडल्यानंतर याच अरावलीच्या डोंगररांगांमध्ये वास्तव्य केले आणि मूघलांशी कडवा संघर्ष केला, असे संदर्भ इतिहासात सापडतात.

गेल्या काही दशकात दिल्ली आणि लगतच्या परिसरामध्ये झपाट्याने नव्या इमारती उभ्या राहिल्या, जसजशी बांधकामांची संख्या वाढू लागली, शहराला खडीचा तूटवडा भासू लागला. मग खडी मिळवण्यासाठी अरावलीच्या डोंगरात अक्राळविक्राळ क्रशर प्लांट उभे राहिले. १९८०

पासूनच या डोंगररांगांना अनाधिकृतपणे दिवसरात्र पोखरले जाऊ लागले होते. हे डोंगर नामशेष व्हायची वेळ आली तरीही प्रशासनाला जाग आली नाही, आणि शेवटी गूरूगाव शहरातील सजग नागरिकांनी एकत्र येऊन अरावली पर्वत वाचवण्यासाठी न्यायालयात याचिका दाखल केली. अनेक वर्षे केस चालली आणि सन २००२ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने अरावली पर्वतावरील दगड पोखरण्यास मनाई केली. तरीही काही काळ तेथे अवैध उत्खनन सुरूच होते.

दगड उत्खनन पूर्णपणे बंद होण्यास २००९ उजाडावा लागला. २००९ मध्ये गूरूगाव नगरपालिका आस्तित्वात आली, आणि गूरूगावमधील अरावली डोंगररांगांची जागा या नगरपालिकेकडे हस्तांतरीत झाली. आता इथे पूर्वीचा पर्वत उरलाच नव्हता. फक्त डोंगराचे अवशेष मागे शिल्लक राहिले होते. एकेकाळी दाट वनराई असलेल्या या डोंगरावर आता हिरवा पाला तर ओषधालाही राहिला नव्हता. ना हिरवी आच्छादने शिल्लक होती, ना सूपीक मातीचा लवलेश होता.

जिथली माती भूसभूशीत आहे, अशा जागी खणती न लावल्यामुळे काही जागा खनन माफियाच्या तडाख्यातून सूटल्या होत्या. या तूरळक जागांवर तेवढे हरित पट्टे आस्तित्वात राहिले होते. सगळीकडेच

पाण्याची पातळी खोल खोल गेली होती. एकंदर भीषण चित्र होते. मात्र या जागेला वाचवण्यासाठी, या जागेचे हरित पूनरूज्जीवन करण्यासाठी गूरगावचे सूजाण नागरिक दृढ संकल्प घेऊन निर्धारने उभे राहिले. गूरगावच्या स्थानिक पर्यावरणप्रेमी नागरिकांनी एकत्र येऊन 'आय एम गूरगाव' नावाची एक गैरसरकारी संघटना स्थापन केली. या संस्थेचे सदस्य अटल कपूर यांनी पूढाकार घेऊन या भकास जागेचं पूनरूज्जीवन करण्याचा निर्धार केला. या ओसाड माळरानावर एक सुंदर जैवविविधता उद्यान बनवलं जाऊ शकतं, असं स्वप्नं त्यांनी पाहिलं आणि अरावली डोंगराचा शिल्लक राहिलेला वारसा, स्थानिक औषधी वनस्पतींची लागवड, वनौषधी उद्यान, छानसं बदामी आकारात रचलेलं मोकळं प्रेक्षागृह या बारीकसारीक माहितीसह तो प्रस्ताव त्यांनी गूरगाव नगरपालिकेकडे सादर करून त्याचा पाठपूरावा केला. गूरगाव नगरपालिकेकडे या कामासाठी निधी उपलब्ध नव्हता. पण सूजाण नागरिकांनी प्रशासनाला उद्यानाचे महत्व पटवून दिले व लोकप्रतिनिधींनाही या लढ्यात सहभागी करून घेतले. अखेर गूरगाव नगरपालिकेने या योजनेमध्ये दाखवलेल्या रचनेनुसार या उद्यानाचे कूपण, पादचारी मार्ग आणि लोकांना एकत्र बसण्यासाठी पायऱ्यांपायऱ्यांचं एम्फिथिएटरचे काही काम सुरू केले. हळूहळू काही खाजगी कंपन्यांनीही या कामात आपला सहभाग नोंदवला. २०११ पासून 'आय एम गूरगाव' या संघटनेने या प्रस्तावित जैवविविधता उद्यानामध्ये

लोकवर्गणी आणि लोकसहभागातून स्थानिक प्रजातींची वृक्षलागवड करण्याचा सपाटा लावला.

गूरूग्राममध्ये विजय धसमाना नावाचे एक पर्यावरणतज्ञ आहेत. त्यांनी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी अरावली परिसरात उगवणाऱ्या स्थानिक वनस्पतींच्या शेकडो प्रजातींचा सखोल अभ्यास केला. एकोणीसाव्या आणि विसाव्या शतकात या भागात कोणत्या प्रजातींची झाडे आस्तित्वात होती याचा मागोवा घेतला. त्यासाठी त्यांनी दिल्लीपासून अलवरपर्यंतचा प्रदेश पालथा घातला. अथक परिश्रम केले. ब्रिटीशकालीन ग्रंथ धूंडाळले. वेगवेगळ्या ठिकाणच्या मातीचे संशोधन केले. सखोल वैज्ञानिक अभ्यासानंतर २०१२ मध्ये अरावलीच्या या विस्तीर्ण प्रदेशामध्ये ‘अरण्या’ आणि ‘वनजा’ नावाच्या दोन भव्य रोपवाटीकांची स्थापना केली गेली. एकेकाळी ओसाड माळरान असलेल्या या डोंगरावर नंदनवन फूलले आहे. सकाळ संध्याकाळ येथे लोक फिरायला येतात. स्वच्छ हवा आणि फूललेल्या निसर्गाचा आनंद घेतात. जे गूरूग्राममध्ये घडू शकते ते महाराष्ट्रात का घडू शकत नाही? आपल्याही प्रत्येक शहराला एका जैववैविधता उद्यानाची तीव्र गरज आहे.

वृक्षमाता थिमक्का!

तो दिवस होता, १६ मार्च २०१९! विविध क्षेत्रांमध्ये उल्लेखनीय कामगिरी करणाऱ्या व्यक्तींचा राष्ट्रपतींच्या हस्ते पुरस्कार देऊन गौरव करण्यात येत होता. त्या वर्षीच्या पद्मश्री पुरस्कारा यादीमध्ये एक नाव होते, सालूमरदा थिमक्का!..१०९ वर्षांच्या थिमक्का जेव्हा पद्मश्री पुरस्कार स्वीकारण्यासाठी व्यासपीठावर गेल्या तेव्हा एक 'न भूतो न भविष्यति' अशी एक घटना घडली. भारताचे प्रथम नागरिक असलेले राष्ट्रपती रामनाथ कोविंद पुरस्कार दिल्यानंतर थिमक्कांआजींना नमस्कार करताना किंचितसे

वाकले, आणि आर्जीनीही त्यांचा नमस्कार स्वीकार करून सूहास्यवदनाने मनःपूर्वक भरभरून आशीर्वाद दिले, आणि देताना चक्क त्यांच्या डोक्यावर हात ठेवले. वास्तविक एका सामान्य नागरिकाने चक्क भारताच्या राष्ट्रपतींच्या डोक्यावर हात ठेवून आशीर्वाद देणे, हे राजनैतिक शिष्टाचार आणि संकेतांच्या विरुद्ध होते, पण थिमक्कांच्या या सहज आणि उस्फूर्त प्रतिक्रियेचे सगळीकडे कौतूकच झाले.

वयाने चक्क एकशे नऊ वर्षांच्या असूनही थिमक्का आज्जी आजही साठी सत्तरीच्या असल्यासारख्याच तरूण भासतात. भारतासारख्या खंडप्राय देशाचा राष्ट्रपतीही ज्या कर्तृत्ववान व्यक्तीला अभिवादन करतो, ज्यांच्यासमोर नतमस्तक होतो, अशा या सालूमरदा थिमक्कांची गोष्ट आपल्यासाठी विलक्षण प्रेरणादायी आहे. थिमक्कांचा जन्म स्वातंत्रपूर्व भारतात म्हणजे १९११ साली कर्नाटकच्या तूमकूर जिल्ह्यामध्ये गूब्बी नावाच्या गावात झाला. त्या काळाच्या पद्धतीनुसार थिमक्कांना औपचारिक शिक्षण मिळालेच नाही. कोवळ्या वयातच रामनगरमधील चिक्कयांशी त्यांचा विवाह झाला. उदरनिवर्हासाठी हे जोडपे खाणीमध्ये काम करायचे. लग्न झालेल्या प्रत्येक स्त्रीला आपल्या मूलांची आस लागते. पण दुदैवाने थिमक्कांना संतानप्राप्ती झाली नाही. पण थिमक्कांचे वात्सल्य त्यांना स्वस्थ बसू देईना. नियतीने मूले दिली नाहीत म्हणून थिमक्का निराश झाल्या नाहीत, त्याउलट त्यांनी छोट्या छोट्या रोपट्यांनाच आपली मूले

बनवली. त्यांच्या मनात तूडूंबपणे साठलेली एका आईची ममता वृक्षारोपणाच्या अनोख्या मार्गाने प्रकट झाली. थिमक्कांनी एक एक करत करत तब्बल आठ हजार नवी झाडे लावली.

कर्नाटकच्या शिमोगा जिल्ह्यामध्ये हूलीकल आणि कूडूर या दोन शहरांना जोडणारा एक महामार्ग आहे. या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला तब्बल चार किलोमीटर अंतरावर थिमक्कांनी तीनशे पंच्याऐंशी वडाची झाडे लावली आहेत. आज ही शेकडो डेरेदार वटवृक्षांची वनराई या रस्त्यावरचे मुख्य आकर्षण बनली आहे. आज आगळ्यावेगळ्या हिरव्यागार वनराईमध्ये असलेल्या शेकडो वडांना असंख्य पारंब्या फूटल्या आहेत.

आज नंदनवन बनलेला हा भाग एकेकाळी ओसाड आणि दूष्काळग्रस्त होता, यावर आज कोणाचा विश्वास बसणार नाही. नव्वद वर्षापूर्वी थिमक्कांनी आपल्या पतीच्या सहाय्याने इथल्या ओसाड माळरानावर वडाचे दहा चिमूकली रोपं लावली होती. पण या दांपत्याने नूसती झाडे लावून सोडून दिली नाहीत तर तब्बल चार किलोमीटर अंतरावरून पाणी आणून त्यांच्यावर आईवडीलांची माया केली. त्यांच्यावर नूसते पाणी नाही तर जणू आपले प्राण शिंपडून त्यांना वाढवले. पोटच्या लेकराप्रमाणे त्यांच्यावर माया केली. त्यांचा सांभाळ केला. त्यांना जपले. त्यांच्या या असाधारण प्रेमामूळे चिमूकले वड तरारून उठले. पूढच्या वर्षी

थिमक्कांनी अजून वीस नवे वड लावले. मग त्यांना वृक्षरोपणाचा आगळावेगळा छंदच लागला आणि या उदात्त कामात त्यांनी स्वतःला वाहून घेतले.

अमेरीकेच्या लॉस एंजेलिस, ओकलॅंड आणि कॅलिफोर्निया येथील पर्यावरण संवर्धनाचे काम करणाऱ्या एका संस्थेचे लोक थिमक्कांच्या वनराईने इतके प्रभावित झाले की त्यांनी आपल्या संस्थेचे नाव 'थिमक्काज रिसोर्सस फॉर एन्व्हायरमेंट एज्युकेशन' असे ठेवले आहे. लौकिक अर्थाने निरक्षर असलेल्या थिमक्कांना मानद डॉक्टरेट प्रदान करून कर्नाटक विश्वविद्यालयाने त्यांचा नूकताच सन्मान केला. थिमक्कांचे महान कर्मयोगी जीवन म्हणजे पैसा-संपत्ती, मनुष्यबळ, मूले बाळे, कूटूंब नसतानाही असामान्य कामगिरी करून जगाला थक्क करून टाकण्याची कामगिरी करता येते, याचे प्रत्यक्ष प्रमाण आहे. आज अनेक निपूत्रिक दांपत्य मूले झाली नाहीत म्हणून मनाने खचून जातात आणि कसेबसे मन मारून दिवस ढकलतात. ऐंशी वर्षांपूर्वी निरक्षर थिमक्कांनी आपला मायेचा झरा आटू दिला नाही, आणि लाखो अंकूर फूलवून आई होण्याचा आनंद घेतला. आजचा तथाकथित सुशिक्षित आणि साक्षर समाज वृक्षमाता थिमक्कांकडून ही शिकवण घेईल का?

शहराची साफसफाई, तंदूरूस्त शरीराची कमाई!..

२९ सप्टेंबर २०१९, रविवार! भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदींचा 'मन की बात' कार्यक्रम सुरू झाला. भारताच्या पंतप्रधानांनी त्यांच्या सत्तावन्नव्या 'मन की बात' कार्यक्रमासाठी 'रिपूदमन बेलवी' या स्वच्छतादूताला विशेष आतिथी' म्हणून आमंत्रित केले होते, त्यावेळी त्यांच्यात झालेला संवाद जनतेलाही ऐकायला मिळाला. आरोग्य आणि स्वच्छता या दोन्ही क्षेत्रात प्रेरणादायी काम करत असल्याबद्दल पंतप्रधान मोदींनी रिपूदमनचे तोंड भरून कौतूक केले. त्याच्या पाठीवर शाबासकीची थाप मारली आणि गांधीजींच्या १५० व्या जन्मदिवसानिमित्त भारत सरकारने दोन ऑक्टोबरला आयोजित केलेल्या 'स्वच्छता धाव' कार्यक्रमात सहभागी होण्याचे आवाहन केले.

कोण आहे हा रिपूदमन? पंतप्रधान मोदींनी दखल घ्यावी, असे कोणते काम तो करत आहे? त्या कार्यक्रमानंतर रिपूदमन बेलवी हे नाव अचानक चर्चेत आले. रिपूदमन भारतातील पहिला 'प्लॉगर' आहे. प्लॉगिंग या शब्दाची उत्पत्ती स्वीडनमध्ये २०१६ मध्ये झाली. पहाटेच्या मोकळ्या आणि स्वच्छ हवेमध्ये व्यायामासाठी एकत्र जमलेले जागरूक नागरिक व्यायाम करता करता रस्त्यावर अस्ताव्यस्तपणे विखूरलेला कचरा एकत्र करून त्याची योग्य विल्हेवाट लावू लागले, शरीराची देखभाल आणि शहराची स्वच्छता असे दोन्ही हेतू साध्य होवू लागले, आणि जॉगर आणि लिटर पिकर या दोन शब्दांना एकत्र करून 'प्लॉगर' हा नवा शब्द जन्माला आला.

भारदस्त व्यक्तिमत्व लाभलेल्या रिपूदमन लोकांना पिळदार शरीर कमवण्यासाठी व्यायामाचे धडे देतो. रिपूदमन एक हाडाचा धावपटू आहे. त्याच्यासारखे शरीर कमवण्याची इच्छा असणारे दिल्लीमधील शेकडो तरुणतरुणी सकाळी धावण्यासाठी एकत्र जमतात. दररोज सकाळी न चूकता रिपूदमन आपल्या सहकाऱ्यांसोबत मोकळ्या रस्त्यांवर कित्येक किलोमीटर धावायला जातो. धावताना यत तत्र विखूरलेला कचरा रिपूदमनच्या नजरेस पडायचा. लहानपणापासूनच त्याला स्वच्छतेची आवड आहे. आपलं स्वतःच घर कटाक्षाने स्वच्छ ठेवणारे आपण आपलं शहर तितकं स्वच्छ का ठेवत नाही? असा प्रश्न त्याला छळायचा. पण

नूसताच विचार आणि तक्रारी न करता त्याने कृतीही करण्यास सुरूवात केली, आणि स्वच्छतेच्या या उदात्त कामात आपल्या सहकाऱ्यांनाही सहभागी करू घेतले. ठरलेले अंतर धावून झाले की रिपूदमन आणि त्याचे सहकारी मोठ्या उत्साहाने रस्त्यावर अस्तव्यस्त विखूरलेला कचरा एका जागी गोळा करतात आणि त्याची व्यवस्थित विल्हेवाट लावतात.

या चळवळीला रिपूदमनने 'रन एंड क्लिन अप मूव्हमेंट' म्हणजे 'स्वच्छताधाव' असे नाव दिले. बघता बघता ही चळवळ वाऱ्यासारखी पसरली. विशेषतः कॉर्पोरेट क्षेत्रात काम करणाऱ्या उच्चशिक्षित तरुणांना रिपूदमनचा हा वेडेपणा भावला. स्वच्छताधावेत सहभागी होणाऱ्या तरुणांना उत्साह अतूलनीय होता. दिवसेंदिवस त्यांची संख्या झपाट्याने वाढू लागली. एकीकडे शरीराची निगा राखली जाते, आणि पहाटेच्या आनंदी वातावरणात कचरा साफ करण्याची निस्वार्थ कृती मनाला सात्विक आनंदही देते. बघता बघता प्लॉगिंगचे हे लोण भारताच्या इतर शहरातही पसरले.

हेल्थ गुरू रिपूदमन सांगतो, रस्ते आणि सार्वजनिक जागा स्वच्छ करण्याची कृतीसूद्धा एक दर्जेदार व्यायामप्रकार आहे. यामध्ये नकळतपणे पोटासाठी, पाठीसाठी उपयुक्त असलेले स्क्वॅट, डिप स्क्वॅट, फॉरवर्ड बेंट असे अनेक व्यायाम होतात. सकाळच्या व्यायामामुळे फूफ्फूसांना ताज्या

ऑक्सजनचा पूरवठा होतो. शरीर निरोगी राहते. कूठल्याही लाभाची अपेक्षा न ठेवता एक चांगले काम करत असल्याची जाणीव मनाला प्रसन्नता देते. मानसिक ताणतणाव पळून जातात, आणि म्हणूनच कदाचित प्लॉगिंग करण्यास इच्छूक असलेल्या तरूणांची विशेषतः महानगरांमध्ये दिवसांगणिक वाढते आहे. आजपर्यंत रिपूदमनने एकोणीस शहरांमध्ये चारशेहून अधिक स्वच्छताधाव मोहिमा आयोजित केल्या आहेत. ‘स्वच्छ भारत आणि निरोगी भारत’ हे रिपूदमनने उराशी बाळगलेले स्वप्न आहे. सोशल मिडीयामूळे रिपूदमन वेग तरूणांमध्ये वेगाने लोकप्रिय होतो आहे. तो जिथेही जातो, तरूणतरूणींचा घोळका त्याच्याकडे आकर्षित होतो. पूण्यामध्येही ही चळवळ वेगाने फोफावते आहे. पूणे प्लॉगर्स या संस्थेचे आज चोवीसशे सक्रिय सदस्य आहेत. शहराची साफसफाई आणि तंदूरूस्त शरीराची कमाई साध्य करणाऱ्या अशा ‘स्वच्छताधाव’ मोहिमांमध्ये सहभागी व्हायला हवे.

देशी गायींचं आश्रयस्थान - बीजोम

नोयडा शहराच्या मधोमध वीस एकर क्षेत्रफळावर पसरलेला विस्तीर्ण असा एक हिरवागार परिसर येणाऱ्या जाणाऱ्यांचे तात्काळ लक्ष वेधून घेतो. सेंद्रिय पद्धतीने केले जाणारी शेती एवढीच या जागेची ओळख नाही. नामशेष होत जाणाऱ्या देशी गायींच्या अनेक प्रजातींचे इथे प्रेमपूर्वक जतन केले जात आहे. हे ठिकाण आज जखमी आणि बेवारस गायींचे आधारस्थान बनले आहे. आजारी आणि अपघाती गायींची इथे सुश्रुशा केली जाते. मोठ्या प्रेमाने त्यांचा सांभाळ केला जातो. गायींकडे फक्त एक दूध देणारे यंत्र म्हणून पाहणे, या संस्थेला अजिबात मान्य नाही. बीजोममध्ये

भारतातील वेगवेगळ्या प्रदेशातील बारा दुर्मिळ वंशाच्या एकशे वीस दुभत्या गायी आहेत आणि तरीही बीजोम त्या गायींचे दूध विकून व्यापार करत नाही. पाळीव प्राण्यांकडे फक्त नफातोट्याच्या दृष्टिकोनातून न बघता एक जीव म्हणून त्यांची प्रेमाने देखभाल करण्याची शिकवण हे या संस्थेचे वैशिष्ट आहे.

‘बीजोम’ च्या संस्थापिका अपर्णा राजगोपालम मुळच्या चेन्नईच्या आहेत. बेंगलोरच्या प्रतिष्ठित नॅशनल लॉ स्कूलमधून त्यांनी वकिलीचे शिक्षण घेतले. पण वकिलीत त्यांचे मन रमले नाही. काही वर्षांपासून त्या उत्तरप्रदेशमधील नोयडामध्ये स्थाईक झाल्या. प्राणीमित्र संस्थेचे काम करता करता अपघातानेच त्या सेंट्रीय शेतीकडे वळल्या. २०१४ मध्ये त्यांनी एका वेगळ्या कामासाठी नोयडा शहरामधील वीस एकर जागा भाडेतत्वावर घेतली होती. त्यावेळी त्याच सुमारास ‘द वन रिव्होल्युशन’ नावाचे मसानोबू फुक्कोमा या जपानी लेखकाचे एक सुप्रसिद्ध पुस्तक योगायोगानेच त्यांच्या वाचण्यात आले.

अपर्णा सांगतात, की मी भाड्याने घेतलेली जागा एकदम ओसाड माळरान होती. त्या जागेवर एकदा सहजच गेलेली असताना, एका जांभळाच्या झाडाखाली बसून मी ‘द वन रिव्होल्युशन’ हे पुस्तक सहज चाळू लागले आणि जादू झाल्यासारखे एका बैठकीतच अधाशासारखे संपूर्ण

वाचून काढले. ते पुस्तक वाचून माझा दृष्टिकोनच बदलला. ज्या उद्देश्यासाठी ही जागा घेतली होती, तो प्रकल्प रद्द करून मी नामशेष होत जाणाऱ्या देशी गायींचे संवर्धन करण्याचा निश्चय केला. या प्रकल्पाला सेंद्रीय शेतीची जोड दिली आणि बीजोमची संकल्पना आकाराला आली.

ती जागा शेतीसाठी अजिबात कसदार नव्हती. अपर्णा यांना शेतीचे कसलेही ज्ञान नव्हते. फक्त जनावरांच्या शेण वापरून त्यांनी जागेचा कायापालट केला. एका ओसाड माळरानाचे हिरव्यागार नंदनवनामध्ये रूपांतर केले. त्यांच्याकडे एकशे सहा गायी होत्या. बैल, घोडे, बकऱ्या आणि कोंबड्या असे इतर शंभरेक प्राणी होते. इंटरनेटवरून त्यांनी जनावरांच्या विष्टेतून खत बनवण्याची प्रक्रिया शिकून घेतली. कडूलिंबाच्या पाल्यामध्ये गोमूत्र मिसळून त्यापासून कीटकनाशक बनवण्यास सुरूवात केली.

आज बीजोममध्ये सेंद्रीय पद्धतीने पिकवलेला उत्तम प्रतिचा गहू, तूरदाळ आणि भाजीपाला घेण्यासाठी ग्राहकांच्या रांगा लागतत. हे अन्नधान्य चवदार आहेच, पण त्यासोबत विषमुक्त आहे. रसायनविरहित आहे. बीजोमचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे शेकडो दुभत्या गायी असूनही इथे दुधाचा धंदा केला जात नाही. बीजोममधील एकशे वीस गायींपासून दररोज तेराशे किलो शेण मिळते. ज्या शेणाकडे सगळे जग तुच्छतेने बघते,

त्याच शेणातून बीजोममध्ये अनेक गुणकारी उत्पादने बनवली जातात. बीजोमच्या शास्त्रशुद्ध पद्धतीने बनवलेल्या शेणाच्या गोवऱ्यांना प्रचंड मागणी आहे. आजूबाजूचे ग्रामस्थ सरपणासाठी लाकडं किंवा कोळसा जाळण्यापेक्षा या गोवऱ्यांना प्राधान्य देतात. हे एक प्रभावी इंधन आहे, तसेच या गोवऱ्या वापरल्यामूळे प्रदूषणही अत्यंत कमी होते. बीजोम गोमयापासून फुलदाण्या, तेलाचे दिवे, देवी देवतांच्या मुर्त्या, पुजेची सामग्री, वेगवेगळ्या प्रकारची खते अशी अनेक उत्पादने तयार करते.

अपर्णा राजगोपाल म्हणतात, “पाळीव प्राण्यांच्या शेणाचा योग्य वापर केला तर त्यामध्ये शेतकऱ्याला स्वयंपूर्ण करण्याची शक्ती आहे. अल्पभूधारक शेतकरी असो वा सधन शेतकरी, पशूधनाचा तंत्रशुद्ध वापर आणि जोडीला सेंद्रिय पद्धतीची शेती केली तर आर्थिक फायदा निश्चितपणे होतो. दुधासाठी गाईंचा छळ व शोषण न करता, केवळ त्यांचे गोमय वापरून आर्थिक समृद्धीकडे घेऊन जाणारा बीजोमचा मार्ग निश्चितच अनूकरणीय आहे.

पर्यावरणरक्षक बालदूत – लिसिप्रिया

तिचं नाव लिसिप्रिया कंगजुम. तिचं वय फक्त नऊ वर्ष आहे. लिसिप्रियाचा जन्म ईशान्य भारतातील मणिपुर या राज्यात झाला. ती पाच वर्षांची असताना लिसिप्रियाच्या पालकांना मणिपुरचा निसर्गरम्य प्रदेश सोडून प्रदुषणाचा भस्मासुर बनत चाललेल्या दिल्लीमध्ये स्थलांतरित व्हावे लागले. दिल्लीची प्रदुषित हवा लिसिप्रियाला अजिबात आवडायची नाही. दिल्लीमध्ये असताना पहिल्यांदा पर्यावरण-बदल हा शब्द तिच्या कानावर पडला. २०१५ मध्ये नेपाळमध्ये एक विनाशकारी आणि संहारक असा भुकंप झाला. भुकंपबाधितांना मदत करण्यासाठी देणगी गोळा करण्याच्या कामात लिसिप्रिया आपल्या वडीलांसोबत मोठ्या उत्साहाने सहभागी

झाली. पुढे लिसिप्रियाचे कुटूंब ओरीसातील भुवनेश्वर येथे रहायला गेले. २०१८ मध्ये ओरीसामध्ये तितली नावाचे चक्री वादळ आले. भयंकर विनाश झाला. पुढच्याच वर्षी ओरिसाला फेनी नावाच्या चक्रीवादळीचा लागोपाठ मोठा तडाखा बसला. कोवळ्या वयाची लिसिप्रिया या वाताहतीची साक्षीदार होती. या दोन्ही घटनांचा तिच्या मनावर खोल परिणाम झाला.

चक्री वादळे का येतात, हिमशिखरे का वितळतात, समुद्राची पाण्याची पातळी का वाढते, या सर्व समस्यांचे उत्तर पृथ्वीच्या तापमानवाढीत लपले आहे हे तिला समजायला लागले, त्यानंतर तिने पर्यावरण बचाव मोहिमेचा प्रसार आणि प्रचार करण्याची मनोमन प्रतिज्ञा केली. त्यासाठी कडक कायदे व्हावेत म्हणून दिल्लीतील संसदभवना समोर शांततामय पद्धतीने धरणे आंदोलन करताना ती अचानक माध्यमांच्या चर्चेत आली. आपल्या चिमूकल्या हातामध्ये ‘मोदी, पर्यावरणरक्षणाचा कायदा बनवा!’ अशी पाटी घेऊन ती संसदेच्या प्रवेशद्वारावर पुन्हा पुन्हा चाल करून येत होती. या छोट्याश्या, गोड आणि निरागस मुलीला संसदेत प्रवेश करण्यापासून कसे रोखावे या विचाराने सुरक्षेसाठी तैनात असलेले पोलीसही काही क्षण गोंधळून गेले होते. एवढेच करून लिसिप्रिया थांबली नाही. गेल्या चार वर्षांत तिने तब्बल बत्तीस देशांना भेटी दिल्या. चारशे पर्यावरणपरिषदांमध्ये भाषणे दिली.

एरवी गोड हसणारी लिसिप्रिया पर्यावरणावर बोलू लागली की दुर्गावतार धारण करते आणि राजकीय नेत्यांची दांभिक वृत्तीवरून चांगलीच खरडपट्टी काढते. पर्यावरण वाचवायचं म्हणजे नेमकं काय करायचं, याबद्दल तिची मते एकदम स्पष्ट आहेत. “झाडं तोडू नका. त्यांचं रक्षण करा. एक झाड तोडलं तर त्याबदल्यात नवी दहा ते वीस झाडं लावा. खाजगी वाहनांचा वापर कमी करून जास्तीत जास्त सार्वजनिक वाहनांचा वापर करा. एकदाच वापरून फेकून दिले जाणारे प्लास्टिक वापरणे बंद करा. जलस्त्रोत, नद्या आणि समुद्रांना दुषित होण्यापासून वाचवा.” लिसिप्रिया आपल्या भाषणात जगातील सर्व पालकांना आवाहन करते. “आम्हा मुलांना बक्षीसस्वरूपात महागड्या भेटवस्तु देऊ नका. एकवेळ मौजमजा करण्याची साधने आणि इतर सुखसुविधा नाही दिल्या तर चालतील, पण आम्हाला आमचा हक्काचा एक सुंदर ग्रह हवा आहे.”

लिसिप्रिया म्हणते. “पर्यावरणबदलामुळे सगळं संकटात सापडले आहे. पण दुदैवाने देशविदेशातील सरकारे या प्रश्णांवर असायला हवीत तितकी गंभीर नाहीत. ते पर्यावरण वाचवण्याची नुसती भाषणे करतात, पण त्या दिशेने त्यांची कृती शुन्य असते.” भारताने शालेय शिक्षणापासूनच मुलांना पर्यावरणबदलाचे धडे द्यायला हवेत, असे तिचे ठाम मत आहे. या कारणासाठी तिने कितीतरी आंदोलने केली आहेत. विदेशी माध्यमे तिला भारताची ग्रेटा थनबर्ग असे संबोधित करतात, पण तिला तसे म्हण्टलेले

आवडत नाही. मी भारताची 'ग्रेटा थनबर्ग' नसून भारताची 'लिसिप्रिया कंगजुम' आहे, असे निर्भिडपणे मी माध्यमांना सांगते.

लिसिप्रियाच्या या पर्यावरण संवेदनशीलतेला शाबासकी म्हणून २०१९ मध्ये डॉ. एपीजे अब्दुल कलाम बाल पुरस्कार देऊन तिचा गौरव करण्यात आला. गेल्या वर्षी पर्यावरणाच्या क्षेत्रात नावाजलेली संस्था असलेल्या अशोका ट्रस्ट या दिल्लीस्थित प्रतिष्ठित संस्थेने तिला 'नोबल सिटीजन पुरस्कार' दिला. गोड भाबडा चेहरा, मनमोहक हास्य, पर्यावरणाबद्दल तळमळ यामूळे लिसिप्रिया दिवसेंदिवस समाजमाध्यमांमध्ये प्रचंड लोकप्रिय होत चालली आहे. ट्विटरवर तिचे नव्वद हजार फॉलोअर्स आहेत. जे नऊ वर्षांच्या अजाण लिसिप्रियाला समजते ते मोठ्या, शहाण्या आणि शिकलेल्या माणसांना का समजत नाही? का ते समजून घेण्याची आपली इच्छाच नाही?

हिमालयाचा रक्षक गेला.

कोरोना संकटाने मागच्या एक वर्षात आपल्या सर्वांच्या परिचयातील एकतरी व्यक्ती आपल्यापासून कायमची हिरावून नेली आहे. २१ मे या दिवशी सुप्रसिद्ध पर्यावरणप्रेमी सुंदरलाल बहुगुणा यांचे कोरोनाव्हायरसच्या संक्रमणामूळे निधन झाल्याची बातमी वाचली आणि मन सून झाले. एका शाळकरी मुलाची पर्यावरणाची बाराखडी 'चिपको' आंदोलनापासून सुरु होते. सुंदरलाल बहुगुणा हे चिपको आंदोलनाचे प्रणेते होते. गांधीवादी विचारांचा शेवटचा दुवा सुंदरलालजींच्या रुपाने शिल्लक होता तोही निखळला.

सुंदरलाल बहुगुणा मुळचे उत्तराखंडचे होते. त्यांचा जन्म १९२७ मध्ये टिहरी जिल्ह्यामधील मरोडा या गावात झाला. मरोडा हे गाव भागिरथी नदीच्या काठावर वसलेले एक नितांत सुंदर गाव आहे. बर्फाच्छादित, पर्वत, नद्या, झाडं यांच्या सानिद्ध्यात लहानग्या सुंदरचे बालपण गेले. या वयात निसर्गाशी त्यांचे अतूट नाते जडले. चाळीसच्या दशकात स्वातंत्र आंदोलनांनी देश पेटला होता. श्रीदेव सुमन नावाचे एक लोकप्रिय क्रांतीकारक टिहरीमधील राजेशाही विरुद्ध जोमाने संघर्ष करत होते. सुंदरलाल तेरा वर्षांचे असताना ते श्रीदेव सुमन यांच्या संपर्कात आले आणि नकळत स्वातंत्रलढ्यात सामील झाले. संघर्ष करता करता ते गांधीजींच्या विचारधारेकडे प्रचंड आकर्षित झाले. ते शांततामय मार्गाने जनतेच्या हिताच्या मागण्या मांडून मोठे लोकआंदोलन उभा करायचे. त्यांच्या सच्चेपणामुळे लोक त्यांच्यापाठीमागे भक्कमपणे उभे राहायला लागले. पुढे भारताला स्वातंत्र मिळाल्यानंतरही त्यांचा हा लढा अविरत सुरुच राहिला. कधी अस्पृश्यता निर्मुलनासाठी, कधी दारुबंदीसाठी, कधी टिहरी नदीवर मोठमोठी धरणे बांधू नयेत म्हणून तर कधी वृक्ष बचाओ मोहिमेसाठी नेतृत्व करण्यासाठी ते हिरिरीने पुढे यायचे. दलितांना मंदीरात प्रवेश करण्याचा अधिकार मिळावा म्हणूनही त्यांनी आंदोलन केले. गांधीजींच्या विचारांने भारून गेलेल्या तरुण सुंदरलालला खरेतर राजकारणात जाऊन जनतेची सेवा करण्याची तीव्र इच्छा होती. पण पन्नासच्या दशकात त्यांची ओळख विमल

बहुगुणा यांच्याशी झाली. दोघेही हाडाचे समाजसेवक होते. दोघांचेही एकमेकांवर प्रेम जडले. पण राजकारणात जाणार नसाल तरच तुमच्याशी लग्न करीन अशी अट विमल यांनी ठेवली आणि सुंदरलाल यांना निवडणुका लढवण्याच्या इच्छेला मुरड घालावी लागली. १९७१ मध्ये टिहरीमधील दारुची दुकाने बंद करण्यात यावीत म्हणून सुंदरलालजी आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी सोळा दिवस उपोषण केले.

१९७३ मध्ये सरकारने विकासकामांसाठी २४०० झाडांची कत्तल करण्याचे ठरवले. वृक्षतोड करण्यासाठी अलकनंदा घाटीमध्ये सरकारी कर्मचारी आले तेव्हा सुंदरलालजी आणि गौरादेवी यांच्या नेतृत्वाखाली शेकडो पर्यावरणप्रेमी लोक प्राणाची पर्वा न करता तासनतास झाडाला कवटाळून बसाले. आधी आमच्यावर कुहाडी चालवा आणि मग खुशाल झाडे कापा असा त्यांचा पावित्रा होता. हा हट्ट होता पण तो वेडा हट्ट नव्हता. वृक्ष आणि वने संपली तर माणूसही संपेल हे त्यांना पक्के ठाऊक होते. चिपको आंदोलन एखाद्या वणव्यासारखे पसरले. जनता पेटून उठली. एक दशक हा लढा सुरु होता. हजारो स्त्रियांनी यामध्ये भाग घेतला. उत्तर प्रदेश, पश्चिम घाट, विंध्य पर्वताच्या पर्वत रांगा प्रत्येक ठिकाणी या आगळ्यावेगळ्या पद्धतीचा सत्याग्रह झाला. ही सगळी आंदोलने यशस्वी झाली. पर्यावरणाची मनमानी नासधूस करून विकासाच्या नावाखाली भकास करता येणार नाही असा स्पष्ट संदेश जनतेने दिला. ह्या आंदोलनाचे

स्वरूप इतके व्यापक होते की तत्कालीन पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांना हस्तक्षेप करावा लागला. पुढची पंधरा वर्षे एकही झाड तोडले जाऊ नये असा आदेश त्यांना काढावा लागला. चिपको आंदोलन जगभरात पोहोचले. सुंदरलाल बहुगुणा वृक्षमित्र या नावाने जगात ओळखले जाऊ लागले. १९७८ मध्ये त्यांनी हिमालयाच्या गोमुख नावाच्या गंगोत्रीच्या ठिकाणी भेट दिली. हिमखंड वेगाने वितळत आहेत हे पाहून त्यांना धक्काच बसला. संपुर्ण आयुष्य त्यांनी पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी झोकून दिले. भातशेतीला खूप जास्त पाणी लागते म्हणून त्यांनी भात खाणे वर्ज्य केले होते. “बोले तैसा चाले त्याची वंदावी पाऊले”. सुंदरलालजी आज आपल्यात नाहीत पण प्रत्येक पर्यावरणप्रेमीच्या हृद्यात प्रेरणाज्योत बनून ते कायम जिवंत राहतील.

मातीशी नाळ जोडणारा किमयागार

अफ्रिकेमध्ये एक जुनी म्हण प्रचलित आहे. जर तुम्ही समस्या सोडवण्यासाठी पावले उचलत नसाल तर तुम्हीच स्वतःच एक मोठी एक समस्या आहात. जगात तक्रार आणि चिंता करणाऱ्या माणसांची कमतरता नाही. पण तीव्र भेडसवणाऱ्या समस्यांचा सखोल अभ्यास करून त्यांची उत्तरे आणि उपाय शोधण्यावरच आपली संपूर्ण उर्जा एकाग्र करणे अगदीच मोजक्या लोकांना जमते. पर्यावरणाच्या समस्या दिवसेंदिवस गंभीर स्वरूप धारण करत आहेत. वेगाने होणारे यांत्रिकीकरण जसे अनिवार्य आहे, तितकेच पर्यावरणावर होणारे त्याचे घातक परिणामसुद्धा अटळ आहेत. उदा. वाढत्या प्रदुषणामुळे दरवर्षी तापमानात घसघशीत भर पडते.

कधीकाळी चैनीची गोष्ट म्हणुन समजले जाणारे वातानुकूलित यंत्र अलिकडे घराघरात आणि प्रत्येक कार्यालयात दिसून येते. वातानुकूलित यंत्रांमधून बाहेर पडणारे हरीतवायु ओझोनच्या थराची हानी करतात. जितका विजेच्या उपकरणाचा वापर जास्त केला जातो तितकी जास्त वीज निर्माण करावी लागते. आजही भारतातील बहूसंख्य वीज कोळसा जाळून तयार केली जाते ज्यामूळे पुन्हा प्रदुषण आणि तापमानवाढ होते. हे दुष्टचक्र भेदणे हे सर्वात मोठे आव्हान आहे.

वातानुकूलित यंत्रणेचा अतिवापर पर्यावरणासाठी धोकादायक आहे तरीही वर्षागणिक कोट्यावधी यंत्रे खरेदी केली जातात. वाढत्या तापमानावर उपाय म्हणुन आपण ज्या एअर कंडीशन यंत्रांचा सहारा घेतो त्या यंत्रांमुळेच पृथ्वीच्या तापमानात आणखी भर पडते आहे हे अनेकांच्या गावीही नसते. म्हणुन आजपर्यंत या यंत्रांना पर्यावरणपुरक पर्याय निर्माण झाला नसावा. मात्र गेल्या दोन वर्षांपासून दिल्लीमध्ये असलेले पाचशे कुंभार तज्ञांच्या मार्गदर्शनाखाली पर्यावरणस्नेही पद्धतीने काम करणारी वातानुकूलित यंत्रे निर्माण करत आहेत. तप्त हवेला आणि उष्ण झळांना क्षणार्धात थंड करणारी ही अनोखी वातानुकूलित यंत्रे मातीपासून आणि टेराकोटापासून बनलेल्या मडक्यांना विशिष्ट पद्धतीने रचून बनवली जातात.

मोनीश सिरिपुरपू नावाच्या कल्पक आणि प्रयोगशील नावाच्या तरुण आर्किटेक्टने हवामानबदलाच्या गंभीर समस्येवर एक सोपा पण नामी उपाय शोधून काढला जात आहे.

मोनीशलाला लहानपणापासूनच त्याच्या खेळण्यांना आणि निरुपयोगी वस्तूंना उकलून त्यांच्या अभ्यास करण्याचा छंद होता. आर्किटेक्टर महाविद्यालयात त्याच्याआत दडलेल्या या प्रयोगशील वृत्तीला खतपाणी मिळाले. तसेच योग्य दिशा मिळाली. माती आणि टेराकोटाच्या मडक्यांना मधमाशांच्या पोळ्यासारखं गोलाकार पद्धतीने रचून त्यावर पाण्याचा प्रवाह खेळता ठेवला तर हवेमध्ये आर्द्रता निर्माण होते आणि पर्यावरणपुरक पद्धतीने अत्यल्प वीज वापरून वातानुकूलित यंत्रांना पर्याय निर्माण केला जाऊ शकतो. मोनीशने अनेक वर्षे चिकाटीने अभ्यास केला. अनेक प्रयोग केले आणि अखेर ही कल्पना यशस्वी झाली. मुर्तिमंत स्वरूपात प्रत्यक्षात साकारली. सर्वात प्रथम दिल्लीमध्ये असलेल्या एका मोठ्या कारखान्यामध्ये या यंत्रांचा वापर केला गेला. या कारखान्यामध्ये प्रचंड आग ओकणाऱ्या भट्ट्या होत्या. प्रचंड उष्णतेमुळे आतमध्ये काम करणाऱ्या कामगारांच्या अंगाची लाही लाही व्हायची. पण या थंड पाण्याच्या आणि मातीच्या मडक्यांच्या कुलरमुळे जादु झाली. तापमान आठ ते दहा अंशानी कमी झाल्याचे सिद्ध झाले. जिथे प्रखर उष्णतेमुळे उभा राहणे जिकीरीचे

असायचे त्या ठिकाणी कामगार आनंदाने तासनतास काम करू लागले. त्यांची कार्यक्षमता वाढली. वीजेची बचत झाली तो फायदा वेगळाच.

गेल्या दोन दशाकात चीनने आपली बाजारपेठ वेगाने काबीज केली. भारतीय लघुउद्योगांचा पाया खिळखिळा होत गेला. हजारो वर्षांपासून मातीच्या सुंदर वस्तु तयार करून आपला उदरनिर्वाह करणारे कुंभार नाईलाजाने इतर व्यवसायांकडे वळले. रोजगार बुडल्यामूळे दुर्मिळ कलेचा वारसा चालवणारे अनेक कलाकार देशोधडीला लागले. एकट्या मोनीशने कल्पकता दाखवल्यामूळे आज दिल्लीच्या पाचशे कुंभारांना कायमस्वरूपी रोजगार मिळाला आहे. एखादा तरुण एकाग्रतेने काम करतो आणि नवसर्जन करण्याचा ध्यास घेतो तेव्हा किती मोठी क्रांती घडवून आणू शकतो. मोनीश सिरिपुरपू याचे ज्वलंत उदाहरण आहे. एका बाजूला लाखो तरुण फक्त अर्थार्जन करण्यासाठी शिक्षण घेतात. मात्र बोटार मोजण्याइतके मोनीशसारख्या तरुणांमध्ये पर्यावरणाचा आणि तंत्रज्ञानाचा अप्रतिम मिलाफ करण्याची क्षमता निर्माण होते. आपल्या देशाला अशा लाखो किमयागारांची गरज आहे.

आयर्लँडहून आला स्वच्छतादूत!

कॅरॉन रॉन्सलेचे आजोबा ब्रिटीशांच्या राज्यात भारतात मुख्य रेल्वे अभियंता पदावर कार्यरत होते. मुंबई – बडोदा या रेल्वेमार्गाच्या उभारणीचे संपूर्ण श्रेय कॅरॉनच्या आजोबांना जाते. नौकरीमधून निवृत्त झाल्यावर ते इंग्लंडला वापस गेले. आपल्या जीवनाचा दिर्घकाळ त्यांनी भारतात घालवला होता आणि इथल्या वास्तव्यात ते भारतीय मातीशी एकरूप झाले होते. ते कधी भारताच्या प्रेमात पडले त्यांनाही कळाले नाही. आपला नातू कॅरॉनला ते भारताविषयी भरभरून सांगत असत. इथला निसर्ग, इथली संस्कृती, इथल्या संपन्न इतिहासाचा वारसा याविषयी त्यांच्या मनात प्रचंड

आकर्षण होते. आपल्या आजोबांच्या तोंडून भारताचे कौतूक आणि त्यांच्या भारतातील आठवणी ऐकून कॅरॉन हरखून जायचा. त्यालाही भारत अनुभवण्याची तीव्र इच्छा झाली आणि शेवटी २०१४ मध्ये, वयाच्या पासष्टाव्या वर्षी तो भारतात आलाच. त्याने इथे बरीच भटकंती केली. आपल्या आजोबांसारखाच तो ही भारताच्या प्रेमात पडला. पण इथे त्याला एक गोष्ट चांगलीच खटकली. प्रदूषण!

कॅरॉनने राजस्थानमधील राजवाड्यांबद्दल आपल्या आजोबांकडून बरेच काही ऐकले होते. तो तिथेही आवर्जून भेट द्यायला गेला. राजस्थानमध्ये जोधपूर शहरात सुंदर, आकर्षक आणि मनमोहक अशा प्राचीन राजवाड्यांच्या अनेक ऐतिहासिक वास्तू आहेत. प्रत्येक महालामध्ये अनेक जलकूभ आहेत ज्यांना स्थानिक भाषेत बावडी असे म्हणतात. या जलकूभांतून जनतेला पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा व्हायचा. अनेक तलाव शाही घराण्यांतील व्यक्तींच्या जलक्रिडांसाठी बनवले गेले होते. या जलाशयांच्या अवतीभवती आणि मधोमध चढ उतार करणाऱ्या पायऱ्यांची मनमोहक पद्धतीने रचना केलेली असायची. ही पायऱ्यापायऱ्यांची विलक्षण गुंफण पाहून कोणीही या बावड्यांच्या प्रेमातच पडतो. हे महाल, या प्राचीन वास्तू म्हणजे वास्तूकलेचा अद्वितीय, बेजोड नमुना आहे. सर्जनशील कलाकारांचा दुर्मिळ आणि अनमोल असा हा ठेवा आहे. पण आपण भारतीय आपल्या वारशांचे जतन करण्याच्या कामात

थोडेसे उदासीनच असतो. जिथे जाईल तिथे कचऱ्याचे साम्राज्य आपल्या चांगलेच अंगवळणी पडले आहे. पण चकचकीत युरोपमधून आलेल्या कॅरॉनला मात्र ही दुर्दशा सहन होईना. आपल्या परीने हे बदलायचा त्याने चंग बांधला. अनेक बावड्या या दारुडे आणि जुगारी लोकांचा अड्डा बनल्या होत्या. इथे दारुच्या रिकाम्या बाटल्या, विडी सिगारेटींचे तुकडे आणि इतर घाण पसरलेली असायची. त्याने स्थानिक प्रशासनापासून अनेक सामाजिक संस्थांना या बावड्यांची साफसफाई करण्यासाठी अर्जविनंत्या केल्या. पण त्याची कोणीही दखल घेतली नाही.

शेवटी कॅरॉन स्वतःच जलाशयांच्या स्वच्छतेसाठी पूढे आला. सत्तर वर्षांचा कॅरोन रोज सहा घंटे बावड्यांमध्ये उतरून एकेका बावडीमधील कचरा बाहेर काढू लागला. सुरुवातीला तरुण टोळकी त्याला पागल साहेब म्हणून चिडवायचे. अनेक लोक त्याच्याकडे उपहासाने पहायचे. पण या टिकेने कॅरॉन अजिबात विचलित झाला नाही. त्याने आपले काम अखंडपणे सुरुच ठेवले. साफसफाई करण्याच्या कामात त्याने मजूरीतत्वावर सोबतीला काही लोकही घेतले. हळूहळू नागरिकांना कॅरोनचा प्रामाणिक हेतू लक्षात आला. अनेक लोक स्वतःहून मदतीला पुढे आले. मेहेरगढ फोर्ट ट्रस्टने कॅरॉनच्या स्वच्छता मोहीमेची दखल घेतली. त्याला अनेक स्वयंसेवक पुरवले. सोबत या मोहीमेला आर्थिक सहाय्यसुद्धा केले. कॅरॉनची जिद्द

पाहून शेकडो तरुण बावड्यांच्या स्वच्छतेसाठी आणि संरक्षणसाठी पुढे आले.

कॅरॉन सांगतात की बावड्यांची स्वच्छता ही फक्त जलसंकटासाठी आवश्यक नाही. पर्यावरणाचे रक्षण करायचे असेल तर आपले सर्व जलस्रोत आपण निर्मळ ठेवले पाहिजेत. कॅरॉन आयरिश वर्णाचा नागरिक आहे. त्याचा जन्म फ्रांसमध्ये झाला. तो अनेक देश हिंडला आहे. भारतात येण्याआधी वीस वर्ष तो पाकिस्तानात वास्तव्यास होता. कराची, सिंध आणि उमरकोट शहरातील वेगवेगळ्या शाळांमध्ये त्याने अध्यापनाचे कार्य केले. मागच्या सात वर्षात भारतातील जलस्रोतांना स्वच्छ करण्याचा त्याने ध्यास घेतला आहे. ‘हे विश्वची माझे घर’ आणि ‘वसुधैव कुटूंबकम्’ या तत्वांचे पालन करणारा तो निर्मळ मनाचा स्वच्छतादूत आहे. कचऱ्याची सवय अंगवळणी पडलेले भारतीय नागरिक कॅरॉनच्या स्वच्छतामोहिमेतून काही धडा घेतील का?

लाखो झाडे लावणारा बालदूत!

तो दिवस होता ९ मार्च २००७! इयत्ता चौथीमध्ये शिकणारा एक नऊ वर्षाचा गोजिरवाणा शाळकरी मुलगा आपल्या वर्गमित्रांसोबत झाडे लावण्यासाठी आपल्या शाळेसमोरील मोकळ्या मैदानात पोहोचला होता. मोठ्या जल्लोषात त्यांनी आपला पहिलावहिला वृक्षारोपणाचा कार्यक्रम साजरा केला. आपल्याकडे असतो तसा जर्मनीच्या शालेय शिक्षणामध्येही पर्यावरण हा विषय अभ्यासाला असतो. एके दिवशी शाळेतील शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना 'हवामानबदल किती घातक' नावाचा धडा शिकवला, व झाडांचे महत्व या विषयावर एक सादरीकरण बनवून आणायला सांगितले.

गृहपाठाचा भाग म्हणून या मुलाने 'झाडांचे महत्व' या विषयावर एक छान आणि विस्तृत सादरीकरण केले होते. त्या अभ्यासामध्ये तो इतका गुंतत गेला, की त्याच्या आयुष्याला नवी दिशा मिळाली. झाडांचे महत्व समजल्यावर तो एवढा झपाटला की त्याने मनोमन दहा लाख झाडे लावण्याचा संकल्प केला. तो संकल्प नव्हता, तो एक प्रकारचा वज्रनिर्धारच होता. ती एक भीष्मप्रतिज्ञा होती. आपल्या बालवयीन सवंगड्यांना साथीला घेऊन त्याने २००७ मध्ये आपले पहिलेवाहिले वृक्षारोपण करून 'प्लांट फॉर द प्लॅनेट' नावाच्या मोहिमेचा शुभारंभ केला होता. आज चौदा वर्षांनंतर ही संस्था आंतरराष्ट्रीय पातळीवर वृक्षारोपणाचे कार्य करणारी सर्वात मोठी संस्था बनली आहे.

आकडेवारीवर नजर टाकली तर या संस्थेची व्याप्ती लक्षात येईल. 'प्लांट फॉर द प्लॅनेट' या संस्थेने आपल्या स्वयंसेवकांच्या मदतीने संपुर्ण जगभरामध्ये आतापर्यंत तेरा अब्ज साठ कोटी झाडं लावली आहेत. संयुक्त राष्ट्रांने या संस्थेला पर्यावरण रक्षण मोहिमेमध्ये अग्रदुत बनवले आहे. या संघटनेने आजवर जगभरातील त्र्याहत्तर देशांमधील एकक्याऐंशी हजार शाळकरी विद्यार्थ्यांना वृक्षारोपणाचे तंत्रशुद्ध प्रशिक्षण दिले आहे. जे आता वृक्षारोपणाविषयी जागृती करत आहेत. बघता बघता गेल्या चौदा वर्षांत

तब्बल बावीस हजार हेक्टर ओसाड जमिनीचे हरित आच्छादनामध्ये रुपांतर झाले आहे.

ज्याने या मोहिमेचा पाया रचला त्याचे नाव फिलिक्स फिंकबायनर. फिलिक्स म्हणतो, “मला स्वप्नातही वाटले नव्हते की एके दिवशी ही पर्यावरण चळवळ इतके मोठे विराट रूप धारण करेल. आम्ही फक्त एक कल्पना जगासमोर ठेवली. दहा लाख झाडे लावण्याचे माझे ध्येय मी जाहीर केले तेव्हा माझ्या पालकांनी, माझ्या शाळेतील शिक्षकांनी शाळकरी मुलांचा पोरकटपणा म्हणून आमची खिल्ली उडवली नाही. उलट आम्हाला वृक्षारोपणासाठी प्रोत्साहन दिले. आवश्यक साधने उपलब्ध करून दिली. आम्हीही प्राणपणाने तनमनधन झोकून हरित सृष्टी का आणि किती आवश्यक आहे याचा शाळांकाँलेजांमध्ये जाऊन जोमाने प्रचारप्रसार केला.

फिलिक्स जर्मनीतील बव्हारियन प्रांतात रहायचा. ज्या वयामध्ये मुलांना रंगबेरंगी खेळण्यांचे आणि टीव्ही मोबाईलचे आकर्षण असते, त्या खेळण्या-बागडण्याच्या वयात फिलिक्सने एका प्रचंड मोठ्या पर्यावरण क्रांतीची मुहुर्तमेढ रोवली. हवामान संकटामूळे दक्षिण ध्रुवावर आढळणारी पोलार बिअर ही दुर्मिळ अस्वलांची प्रजाती नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहे. हे समजल्यावर तो हमसून हमसून रडला होता. केनियामध्ये वांगरी

मथाई नावाच्या अफ्रिकन नागरिकाने तीन कोटी झाडे लावण्याचा पराक्रम केला होता. त्याबद्दल मथाईला नोबेल पुरस्कार मिळाला. फिलिक्सने मथाईलाच आपला आदर्श मानले आणि पर्यावरण रक्षणाची शपथ घेतली.

फिलिक्स आणि त्याचे मित्र लहान मुलांसमोर गोष्टीरूपामध्ये रंजक पद्धतीने पर्यावरणाचा विषय मांडायचे. वृक्षारोपण करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना आवाहन करायचे. सृष्टी वाचवण्यासाठी त्याने आर्ततेने मारलेली हाक काळजाला भिडायची. त्याची प्रामाणिक धडपड पाहून प्रत्येकजण भारावून जायचा. फिलिक्सची ही मोहिम बघता बघता एखाद्या वणव्यासारखी फोफावली, इतक्या मोठ्या प्रमाणावर यशस्वी झाली की संयुक्त राष्ट्रांनाही या आगळ्यावेगळ्या कृतिशील पर्यावरण बालदुताची दखल घ्यावी लागली. एक अब्ज वृक्ष लावण्याच्या कामगिरीवर फिलिक्सची नेमणूक झाली. फिलिक्सचे नाव आंतरराष्ट्रीय पातळीवर गाजू लागले. एका माणसाने जग बदलण्याचा प्रामाणिक निश्चय केला आणि आपल्या ध्येयासाठी आपले जीवन वाहून घेतले, त्यासाठी झपाटून जाऊन अथकपणे कष्ट केले तर जग खरोखर बदलले जाऊ शकते. फिलिक्स फिकबायनर त्याचे मुर्तिमंत उदाहरण आहे.

हरित घरांचा सर्जनकार - निलंजन भोवाल

जल प्रदुषण, वायु प्रदुषण आणि भु प्रदुषणाचे मानवी जीवनावर किती घातक परिणाम होत आहेत हे आता सर्वांनाच समजून चुकले आहे. वाढत चाललेल्या कार्बन उत्सर्जनामध्ये घरांचा -इमारतींचा चाळीस टक्के वाटा आहे. अविचारीपणे आणि केवळ दिखावा करण्याच्या दृष्टीने रचलेल्या इमारती पर्यावरणाच्या मुळावर उठतात. हरित जीवनशैली ही एक कृती नाही, ती वृत्ती आहे. पर्यावरणाप्रती कृतज्ञता जपणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीने आपले घर निसर्गाशी अनुरूप पद्धतीनेच बांधायला हवे. भारतामध्ये आज पर्यावरण अनुकूल वास्तूचना करणारे अत्यंत मोजके वास्तुस्थापत्यकार उपलब्ध आहेत. निलंजन भोवाल हे त्यापैकी अग्रगण्य नाव आहे.

आर्किटेक्ट निलंजन हे पर्यावरणपुरक, शाश्वत आणि हरित इमारती बनवण्याच्या क्षेत्रात गेल्या तीस वर्षांपासून कार्यरत आहेत. गुजरातच्या इन्स्टीट्यूट ऑफ एन्व्हायर्मॅटल डिझाईन या प्रसिद्ध संस्थेमधून त्यांनी पदवी मिळवली तेव्हा तिथे त्यांनी सुवर्णपदक प्राप्त केले होते. ती त्यांच्या कार्यकुशलतेची नांदी होती. उर्जाबचत हा त्यांचा ध्यास होता. पण त्याकाळात भारतामध्ये हा विषय शिकवणारे कोणतेही विज्ञापीठ उपलब्ध नव्हते. उर्जाकार्यक्षम तंत्रज्ञान आत्मसात करण्यासाठी निलंजन यांनी इस्तांबूल गाठले. तेथे जाऊन एनर्जी एफिशिअंट आर्किटेक्चर याविषयातील पदव्युत्तर शिक्षण घेतले.

भोवाल म्हणतात, हरीत इमारती बांधणे हे काही अनोखे किंवा आगळेवेगळे काम नाही. पर्यावरणपुरक इमारत हा हरित जीवनशैलीचा एक भाग आहे. लोकांना वाटते की घराच्या आजूबाजूला, छपरावर आणि भिंतीवर हिरव्या वनस्पती लावल्या की त्यांना हरित इमारती म्हणावे. ही चुकीची संकल्पना आहे. हरित आच्छादने वापरून उन्हाची तीव्रता, ध्वनीप्रदुषण वगैरे रोखणे हा एक छोटा घटक आहे. इमारतीला ग्रीन बिल्डींग तेव्हाच म्हणता येईल जेव्हा निसर्गाशी सुसुत्रता राखून तिला जन्म दिला जातो. हरित इमारतीमध्ये उर्जेच्या उधळपट्टीला थारा नसतो. उर्जेचा प्रत्येक अंश या ठिकाणी काटकासरीने मोजून मापून वापरला जातो. वस्तूंचा

पुनर्वापर, उर्जाबचत आणि अक्षय उर्जास्त्रोत उभे करण्यावर इथे विशेष भर आहे.

हरित इमारतींमध्ये मोठ्या लांबीच्या भिंती जाणीवपूर्वक उत्तर आणि दक्षिण दिशेला ठेवल्या जातात. कारण पूर्व-पश्चिम दिशेकडून येणारी सुर्याची उष्णता असते. छतांवर चमकदार फरशांचा आणि फिकट रंगांचा वापर करून सुर्यकिरणांना परावर्तित केले जाते. घराला तप्त होण्यापासून रोखले जाते. हरित इमारतीच्या परिसरात पडलेल्या पावसाच्या पाण्याचा प्रत्येक थेंब एकतर साठवला जातो नाहीतर जमिनीत मुरवला जातो. या घरासाठी लागणारी बहूतांश उर्जा सौरशक्तीद्वारे निर्माण केली जाते. गरम पाण्यासाठी गिझरचा वापर न करता सोलार वॉटर हिटर वापरण्याचा आग्रह असतो. या इमारतींमधील सांडपाणी नालीमध्ये सोडून दिले जात नाही. उलट त्यावर शुद्धीकरण प्रक्रिया करून घराच्या अवतीभवती लावलेल्या वनस्पतींना ते पाणी पुरवले जाते. सखोल अभ्यास करून घरामध्ये उर्जाबचत करणारी वीजेची उपकरणे आणि प्रकाशदिवे प्रस्तावित केली जातात. स्वयंपाकघरात तयार होणाऱ्या ओल्याकचऱ्यापासून कंपोस्ट खत बनवले जाते.

एक पर्यावरणीय वास्तूशास्त्रज्ञ कार्यकुशलतेने घराची रचना करण्यासोबतच या सर्व प्रकारच्या उर्जाबचतीची आकडेमोड करतो. खोलीची लांबी-रुंदी-उंची, खिडक्या दरवाजांची दिश, त्यांची रचना

यांच्यावर प्रचंड मेहनत घेतो. घरातल्या फर्निचरपासून रंगांपर्यंत आणि फरशांपासून खिडक्यांच्या काचेपर्यंत प्रत्येक साधनांवर पर्यावरण अनुकूलतेची छाप असते. स्थानिक वृक्ष आणि प्रजातींचा सखोल अभ्यास करून कमी पाण्यात वाढणाऱ्या वनस्पतींनाच इथे प्राधान्य दिले जाते.

निलंजन भोवाल यांनी आपली कारकिर्द सुरु केली तेव्हा भारतात हरित इमारती हा शब्द फारसा प्रचलित नव्हता. २०१३ मध्ये त्यांनी दिल्लीमध्ये ग्रीनवन नावाच्या एका अप्रतिम वास्तूची रचना केली. या घराला भारत सरकार आणि टेरी यांनी जन्म दिलेल्या गृहा या हरित इमारत मुल्यमापन यंत्रणेने पाच तारांकित म्हणून घोषित केले आणि भारतात पर्यावरणपुरक घरांचा पाया रचला गेला. त्याआधी पर्यावरणपुरक वास्तू मुल्यमापनासाठी फक्त व्यावसायिक इमारतींनाच पात्र ठरवले जात होते. वास्तुस्थापत्यकला आणि पर्यावरण यांचे संतुलन साधण्यासाठी निलंजन भोवाल यांनी आपले आयुष्य झोकून दिले. हरित जीवनशैलीचा स्वीकार करून आपण त्यांना मानवंदना दिली पाहिजे.

विश्व पावनी तुलसी

दरवर्षीप्रमाणे यंदाचा पद्म पुरस्कार सोहळा थाटात पार पडला. पण २०२१ चे पद्म पुरस्काराचे मानकरी पाहून एक वेगळाच हर्षोल्लास अनुभवायला मिळाला. झारखंडच्या छुटनी देवी, कर्नाटक जनपद ऍकॅडमीच्या मंजम्मा देवी अशी आगळीवेगळी नावं पद्म पुरस्काराच्या यादीत पाहून अनेकांना आश्चर्याचा धक्का बसला. समाजमाध्यमांवर सर्वाधिक चर्चा झाली ती कर्नाटक राज्यातील पारंपारिक वेशभूषेत दिसलेल्या अनवाणी पायांनी आलेल्या वृद्ध आजी तुळशी गौडा यांची. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी आणि गृहमंत्री अमित शहा दोघांनीही त्यांची आस्थेने विचारपूस करत अभिवादन केले या बातमीला चांगलीच प्रसिद्धी मिळाली.

सत्याहतर वर्षांच्या तुळशी गौडा ह्या एक व्रतस्थ निसर्गप्रेमी आणि ऋषीतुल्य व्यक्तिमत्व आहेत. त्यांचे औपचारिक शिक्षण झाले नाही पण तथाकथित सुशिक्षित माणसामध्ये पर्यावरणासाठी जी संवेदनशीलता दिसत नाही ती मात्र त्यांच्यामध्ये ओतप्रोत भरली आहे. त्यांचा जन्म १९४४ मध्ये एका आदिवासी परिवारात झाला. खेड्याचे नाव होन्नाळी. हे गाव असलेल्या उत्तर कन्नड जिल्ह्याला निसर्गाचा जबरदस्त वरदहस्त लाभलेला आहे. इथे पंचवीसहून अधिक प्राणी अभयारण्ये आणि पाच राष्ट्रीय उद्याने आहेत. तुळशी गौडा दोन वर्षांच्या असताना त्यांच्या वडीलांचे निधन झाले. अजाण वयातच त्या पोरक्या झाल्या. त्यांची आई मजुरी करून कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करायची. चिमुकली तुलसी आपल्या आईसोबत वनविभागात कामाला जायची. तेव्हापासूनच तुलसीला झाडांची वनांची आवड लागली. घरची परिस्थिती हलाखीची असल्यामुळे तुलसीला शिक्षण घेता आले नाही. त्यांना लिहता वाचता येत नाही पण वनांमध्ये काम करत त्या निसर्गाचीच भाषा शिकल्या.

दहा वर्षांची असताना त्यांचे लग्न झाले. हे एक मजुरी करून गुजराण करणारे अडाणी आणि निरक्षर दांपत्य होते. कर्नाटक वन विभागामध्ये बियांचे जतन, संवर्धन आणि वृक्ष लागवड करण्याचे काम तुलसी गौडा यांनी अनेक वर्षे मनापासून केले. अथक आणि कठोर परिश्रम घेऊन त्यांनी पस्तीस वर्षांत एक लाखाहून अधिक झाडे लावली आहेत. निसर्गाच्या

शाळेत शिकल्याने त्यांचे वनस्पतीशास्त्राचे ज्ञान अफाट आहे. त्यांचा व्यापक अनुभव, विषयाची जाण पाहता राज्य सरकारने त्यांच्या कर्तृत्वाची दखल घेऊन वन मार्गदर्शक या पदावर नियुक्त केले. त्या ठिकाणी पंधरा वर्ष काम केल्यावर वयाच्या सत्तराव्या वर्षी त्या कामामधुन निवृत्त झाल्या.

तुलसीचे संपुर्ण जीवनच वनात गेले आहे. वनवासी असल्यामुळे आणि रानावनात मनसोक्त संचार केल्यामुळे तुलसीअम्मांना वेगवेगळ्या प्रजातींच्या वनस्पतींबद्दल खडानखडा माहिती आहे. पारंपारिक ज्ञान होतेच त्याला अनुभवाची जोड मिळाली ज्याचा वनखात्याला प्रचंड मोठा फायदा झाला. १९८६ मध्ये वेगवेगळ्या प्रजातींच्या बीजांचे संवर्धन केल्याबद्दल इंदिरा प्रियदर्शनी वृक्षमित्र पुरस्कार देऊन त्यांचा सन्मान केला गेला. १९९९ मध्ये मानाचा कर्नाटक राज्योत्सव पुरस्कार, दहा लाख रुपये रोख आणि सुवर्ण पदक देऊन कर्नाटक सरकारने त्यांच्या निसर्गाप्रति असलेल्या निष्ठेचा गौरव केला.

असं म्हणतात, कोणतंही काम लहान किंवा मोठं नसतं, फक्त ते मनापासून केलं की जग दखल घेतं. ज्या स्त्रीने आपल्या आयुष्याची साठ वर्ष मोलमजुरी केली त्यांनी पद्मश्री पुरस्कारापर्यंत मजल मारावी ही किती अनोखी घटना आहे? तुळसी गौडांना पर्यावरणप्रेमी ‘वनांचा एनसायक्लोपिडीया’ म्हणजे चालता बोलता वनकोश म्हणतात. त्यांच्या

समाजाने तर त्यांना वनदेवता हेच नाव दिले आहे. वेगवेगळ्या प्रजातींच्या दुर्मिळ वनस्पतींचे बीज संग्रह आणि त्यांचे संरक्षण, संवर्धन करण्यामध्ये तुळशी गौंडाचे योगदान अतुलनीय आहे. त्या जितक्या ज्ञानी आहेत तितक्याच साध्या आणि नम्र आहेत. तुम्हाला वनस्पतींबद्दलचे हे अफाट आणि अगाध ज्ञान कसे आणि कुठे मिळाले असे विचारले तर त्या साधेपणाने हसतात आणि म्हणतात. “कुणास ठाऊक कसे काय, पण मला झाडांची, वनांची भाषा कळते.” त्यांचा जन्म ज्या व्होक्कलिगा समाजात झाला आहे तो समाज मुळचा निसर्गप्रेमी म्हणून ओळखला जातो. भगवान विष्णुंना तुळशी प्रिय आहे. म्हणून त्यांनी तुळशीला गळ्यात धारण केले आहे. या तुळशी अम्मा देखील तितक्याच पवित्र आहेत. त्यांना सादर वंदन!..

स्वच्छतादुतांचा संरक्षक!

तुमचा आवडता पक्षी कोणता? असा प्रश्न विचारला तर कबुतर, पोपट, हंस, चिमणी किंवा मोर अशीच उत्तरे येतील. कावळा, गिधाडे, ससाणा, घुबड किंवा घार या प्रकारच्या मृतभक्षक पक्ष्यांना कोणीही आपल्या आवडत्या पक्ष्यांच्या श्रेणीमध्ये स्थान देणार नाही. बोलीभाषेत किंवा वाक्यप्रचारांमध्येही गिधाडे हा शब्द वापरताना एक तिरस्कृत भावनाच व्यक्त होते. कारण गिधाडे ही पक्ष्यांची प्रजाती मृतोपजीवी आहे. ती सशक्त प्राण्यांना ठार मारत नाही. जखमी किंवा मृत प्राण्यांचे मांस हेच त्यांचे अन्न असते. पण गिधाडे हे निसर्गाचे सफाई कामगार आहेत.

मृतदेहाची हाडे सोडून सर्व प्रकारचे अवयव पचवण्याची त्यांची क्षमता असते. ते अन्नसाखळीतील एक महत्वाचा दुवा आहेत. एकेकाळी भारतात गिधाडांची उपस्थिती मोठ्या संख्येने होती. मात्र गेल्या काही वर्षांपासून त्यांची संख्या झपाट्याने कमी होत चालली आहे. ती इतकी कमी झाली की आता भारतातून गिधाडांची प्रजाती कायमची नामशेष होणार की काय अशी भीती निसर्गअभ्यासकांना वाटू लागली होती.

महाराष्ट्रामध्ये या नैसर्गिक स्वच्छतादुतांचे संवर्धन आणि संरक्षण करण्याच्या कामात प्रेमसागर मिस्त्री यांचे अतुलनीय योगदान आहे. गेल्या दोन दशकांपासून ते आपल्या 'सी स्केप' नावाच्या पर्यावरणप्रेमी संस्थेच्या माध्यमाने गिधाडांच्या संरक्षणासाठी अविरतपणे काम करत आहेत. हे त्यांच्याच कष्टांचे फळ आहे की मागच्या वीस वर्षात या परिसरातील गिधाडांची संख्या बावीसवरून साडेतीनशेपुढे गेली आहे. याचे श्रेय प्रेमसागर व त्यांच्या चाळीसहून अधिक स्वयंसेवकांना आहे जे मेलेल्या जनावरांचे मांस जंगलात नेऊन नियमितपणे गिधाडांना अन्न पुरवतात. त्यांच्या निवाऱ्यांची काळजी घेतात.

प्रेमसागर रायगडमधील महाडचे आहेत. बालपणापासूनच त्यांना पक्षीनिरीक्षणाची आवड होती. ते एक उत्तम शिक्षक होते. उत्तराखंड,

मध्यप्रदेश आणी पंजाबमधील अनेक शाळांमध्ये त्यांनी अध्यापनाचे कार्य केले. पण पक्ष्यांबद्दलची संवेदनशीलता त्यांना स्वस्थ बसू देत नव्हती. १९९८ मध्ये त्यांनी शिक्षकी पेशाला कायमचा रामराम केला आणि कोकणात परत येऊन पक्षीजोपासनेच्या कार्यात स्वतःला वाहून घेतले. देशभरातून आलेल्या पर्यटकांना ते स्थानिक पक्ष्यांच्या प्रजातीची माहिती पुरवायचे. पक्षी अभ्यासावर अनेक कार्यशाळाही घ्यायचे. एके दिवशी वर्तमानपत्रामध्ये 'गिधाडे भारतातून नामशेष होतील' अशा आशयाचा लेख त्यांनी वाचला आणि ते प्रचंड अस्वस्थ झाले. समस्येच्या मुळाशी जाऊन ते शोध घेऊ लागले तेव्हा अनेक कारणे समोर आली. शहरीकरणामूळे उंच मोठी झाडे तोडली गेली.

आपल्या भारदस्त वजनामूळे छोट्या आकाराच्या झाडांवर गिधाडे आपली घरटी बांधू शकत नाहीत. त्यातच कोकणामध्ये काजू आणि आंब्यांच्या बागा लागवडी करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर वृक्षतोड झाली. साहजिकच गिधाडांचा हक्काचा निवारा त्यांच्यापासून हिरावला गेला. सरकारच्या स्वच्छताग्राम अभियानामूळे मृत प्राण्यांना जमिनीत पुरणे बंधनकारक होते. परिणामी गिधाडजन्य मृतभक्षक प्राण्यांची उपासमार होवू लागली. प्रेमसागर मिस्त्री सांगतात की एक मादी गिधाड एका वर्षामध्ये फक्त एकच अंडी घालते. जर अन्नपाण्याच्या अभावाने किंवा सुरक्षित निवारा न

मिळाल्यामूळे ते पिल्लू जगले नाही तर गिधाडाची पिढी तिथेच संपते. त्यातही मृत प्राण्यांना उपचारादरम्यान दिलेल्या डायक्लोफिनॉक ह्या रसायनांच्या सेवनामूळे गिधाडांचे प्राण जातात. या सर्वच पातळ्यांवर गिधाडांचे संरक्षण करण्यासाठी त्यांनी श्रीवर्धन आणि माणगाव या परिसरात कठोर परिश्रम घेतले. स्थानिक खेडूतांना सोबत घेऊन त्यांनी गेल्या वीस वर्षात पन्नास हजारांहून अधिक झाडे लावली आहेत. गिधाडांचे संरक्षण किती आवश्यक आहे याविषयी त्यांनी मोठ्या प्रमाणावर जनजागृती केली. पालघर, नेनेमाची, सेनगाव अशा आजुबाजूच्या गावांमध्येही त्यांच्या कार्याची व्याप्ती वाढत गेली. वन आरक्षित कायद्याचा आधार घेऊन या परिसराला हरित क्षेत्र घोषित करण्यासाठी त्यांनी सातत्याने पाठपुरावा केला आणि तो यशस्वीही झाला. जैवविविधता आणि वन्यजीव क्षेत्रात काम करणाऱ्या प्रत्येक पर्यावरणप्रेमीसाठी प्रेमसागर मिस्त्री हे प्रेरणास्थान आहेत. रावण सीतेचे अपहरण करत असताना जटायुने रावणाशी कडवी झुंज दिली होती. आज हाच जटायु त्याच्या आस्तित्वाची लढाई लढतो आहे. त्याचे रक्षण करण्यासाठी तळमळीने काम करणाऱ्या प्रेमसागर मिस्त्रींना व त्यांच्या सहकाऱ्यांना सलाम!

पंको (श्री. पंकज कोटलवार) यांची
ईसाहित्य प्रकाशित पुस्तके.
कव्हरवर क्लिक करा आणि वाचा.

सत्ता आणि शक्ती

पंकज कोटलवार

उद्योगगाथा
कथा भारतीय उद्योगकाद्या
पंकज कोटलवार

॥ कचऱ्यामध्ये लपली आहे लक्ष्मी ॥

पंकज कोटलवार

सकारात्मक उर्जेची जादू अनुभवण

'अ' आकर्षणाचा

पंकज कोटलवार

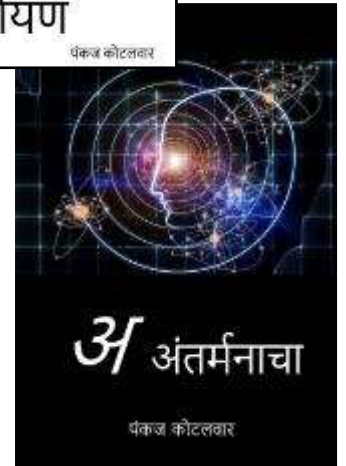
पंको
संपत्तीचा मार्ग
पंकज कोटलवार

पंको (श्री. पंकज कोटलवार) यांची पुस्तके.

५ ते १२ लवकरच येत आहेत.

- १) सत्ता आणि शक्ती
- २) संपत्तीचा पंकोमार्ग
- ३) 'ग' गुंतवणूकीचा
- ४) 'अ' आकर्षणाचा
- ५) 'बी' बिजनेसचं
- ६) शुन्यातून शिखराकडे
- ७) पर्यावरणसन्नेही घरे
- ८) निसर्गायण
- ९) निसर्गगाथा
- १०) आठवणींचा पेटारा
- ११) 'अ' आनंदाचा
- १२) स्वतःला ओळखा.
- १३) कचऱ्यामध्ये लपली आहे लक्ष्मी
- १४) मी पर्यावरण यौद्धा

ई साहित्य प्रतिष्ठानचे हे १४ वे वर्ष. पंकज कोटलवार यांचे ईसाहित्यवर हे सहावे पुस्तक.

जगाकडे स्वच्छ दृष्टीने पहाण्याची देणगी लाभलेले श्री पंकज कोटलवार उर्फ पंको. विचारांची स्पष्टता, शब्दांचा ठामपणा आणि स्वभावातला उदारपणा यांचा त्रिवेणी संगम म्हणजे त्यांचे लेखन. आपला वाचक सर्व दृष्टींनी समृद्ध व्हावा ही एकमेव तळमळ ठेवून ते लिहीतात. पैशाची ताकद आणि पैशाची मर्यादा या दोन्हीची नेमकी जाणीव त्यांच्या दृष्टीकोनात आहे. त्यामुळे त्यांचा वाचक सर्वार्थांनी समृद्ध होईल याची खात्री पटते.

असे लेखक ज्यांना लेखन हीच भक्ती असते. आणि त्यातून कसलीही अभिलाषा नसते. मराठी भाषेच्या सुदैवाने गेली दोन हजार वर्षे कवीराज नरेंद्र, संत ज्ञानेश्वर, संत तुकारामांपासून ही परंपरा सुरू आहे. अखंड. अजरामर. म्हणून तर दिनानाथ मनोहर(४ पुस्तके), शंभू गणपुले(९पुस्तके), डॉ. मुरलीधर जावडेकर(९), डॉ. वसंत बागुल (१९), शुभांगी पासेबंद(१३), अविनाश नगरकर(४), डॉ. स्मिता दामले(९), डॉ. नितीन मोरे (३६), अनील वाकणकर (९), फ्रान्सिस आल्मेडा(२), मधुकर सोनावणे(१२), अनंत पावसकर(४), मधू शिरगांवकर (८), अशोक कोठारे (४७ खंडांचे महाभारत), श्री. विजय पांढरे (ज्ञानेश्वरी भावार्थ), मोहन मद्रवणा (जागतिक

कीर्तीचे वैज्ञानिक), संगीता जोशी (आद्य गझलकारा, १८ पुस्तके), विनीता देशपांडे (७) उल्हास हरी जोशी(७), नंदिनी देशमुख (५), डॉ. सुजाता चव्हाण (८), डॉ. वृषाली जोशी(३२), डॉ. निर्मलकुमार फडकुले (१९), CA पुनम संगवी(६), डॉ. नंदिनी धारगळकर (१५), अंकुश शिंगाडे(१९), आनंद देशपांडे(३), नीलिमा कुलकर्णी (२), अनामिका बोरकर (३), अरुण फडके(६) स्वाती पाचपांडे(२), साहेबराव जवंजाळ (२), अरुण वि. देशपांडे(५), दिगंबर आळशी, प्रा. लक्ष्मण भोळे, अरुंधती बापट(२), अरुण कुळकर्णी(९), जगदिश खांदेवाले(५) पंकज कोटलवार(६) डॉ. सुरुची नाईक(३) डॉ. वीरेंद्र ताटके(२), आसावरी काकडे(६), श्याम कुलकर्णी(३), किशोर कुलकर्णी, रामदास खरे(४), अरुण कुळकर्णी(१०), अतुल देशपांडे, लक्ष्मण भोळे, दत्तात्रय भापकर, मुग्धा कर्णिक, मंगेश चौधरी असे अनेक ज्येष्ठ, अनुभवी लेखक ई साहित्याच्या द्वारे आपली पुस्तके लाखो लोकांपर्यंत पोहोचवतात. एकही पैशाची अपेक्षा न ठेवता.

अशा साहित्यमूर्तींच्या त्यागातूनच एक दिवस मराठीचा साहित्य वृक्ष जागतिक पटलावर आपले नाव नेऊन ठेवील याची आम्हाला खात्री आहे. यात ई साहित्य प्रतिष्ठान एकटे नाही. ही एक मोठी चळवळ आहे. अनेक नवनवीन व्यासपीठे उभी रहात आहेत. त्या त्या व्यासपीठांतून नवनवीन लेखक उदयाला येत आहेत. आणि या सर्वांचा सामूहिक स्वर गगनाला भिडून म्हणतो आहे.

आणि ग्रंथोपजीविये । विशेषीं लोकीं 'इ'ये ।
दृष्टादृष्ट विजये । होआवे जी ।

